

TARTU ÜLIKOOL
USUTEADUSKOND

KADY SÕSTAR

**LUTERI KIRIKUHOONED SAARTE PRAOSTKONNAS
AASTATEL 1940–1991**

Magistritöö

Juhendaja: dr Priit Rohtmets

TARTU 2021

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
I. NÕUKOGUDE RELIGIOONIPOLIITIKA MÕJU KIRIKUELULE JA HOONETELE	8
1.1. Religiooni pudutavad seadused ja üldised muutused usuelus	8
1.2. Majanduslikud survemeetmed	15
1.3. Kirikuhoonete seisukord nõukogude aja eri perioodidel	19
II. KIRIKUTE SÕJAKAHJUSTUSED JA TAASTAMINE	23
2.1. Sõjakahjustused	23
2.2. Kirikute taastamine ja kirikutele antud uued funktsioonid	35
III. KIRIKUTE REMONT	51
3.1. Üldisi tähelepanekuid	51
3.2. Tagasihoidlik algus – 1950.–1960. aastad	55
3.2.1. Koguduste vaimulike ja vabatahtlike töötajate panus	67
3.2.2. Materjal ja tööjõu puudus	69
3.2.3. Pühalepa kiriku ja Ruhnu puukiriku kasutusse võtmise kavad	71
3.2.4. Orelite remontimine	72
3.2.5. Muinsuskaitse töö kirikute taastamisel ja remontimisel	73
3.2.6. Tormikahjustused	76
3.3. Tõusvas joones – 1970ndad–1980ndad aastad	77
3.3.1. Saaremaa rühib ees, Hiiumaa järel	77
3.3.2. Katuste remont kui prioriteet	78
3.3.3. Kirikute ja palvemajade juures tehtud sise- ja välistööd	81
3.3.4. 1970.–1980. aastate mudel – hoogtöö, rahaeraldused ja muinsuskaitse	84
3.3.5. Arhitektuuri kaitse ja väliuurimised	86
3.4. Uue tõusu poole – aastad 1980–1991	90
3.4.1. Väliseestlaste abi	100

3.4.2. Kirikute küte ja orelite remont	101
3.4.3. Uus elu pastoraatides	103
KOKKUVÕTE	104
ALLIKAD JA KIRJANDUS	109
Summary	114

SISSEJUHATUS

Teemavaliku põhjendus

Sakraalruum on usuelu lahutamatu osa, sestap on ka pühakodade ajaloo uurimine osaks Eesti kirikuloo ja usuelu uurimisest. Käesolevas magistritöös „Luteri kirikuhooned Saarte praostkonnas aastatel 1940–1991“ on lähema vaatluse alla võetud Lääne-Eesti suursaarte kirikute ja pastoraatide saatust nõukogude perioodil. Saarte usuelu kohta on ilmunud küll mitmeid põhjalikke uurimusi ja rohkelt on ilmunud raamatuid ka Eesti pühakodade kohta kuid Saare- ja Hiiumaa ning Ruhnu kui nõukogude aegse ühele administratiivsele tervikule pole seni veel tähelepanu pööratud.

Nõukogude aeg oma agressiivse religioonivastase poliitikaga raputas tublisti Eesti usuelu. See hõlmas ka usuelu piiramist kirikuhoonete äravõtmise ja kogudustele suurte hoonete haldamist puudutavate maksude kaudu. Suhtumine kirikuhoonetesse oli samal ajal rafineeritum, sest osana kultuuripärandist hakati alates 1950. aastates pöörama tähelepanu nende taastamisele ja restaureerimisele. Erilist tähelepanu pälvisid Saaremaa keskaegsed kirikud. See lõi huvitava pingevälja: ühelt poolt suretas võim usuelu vaikselt välja, „rikastades“ seda aeg-ajalt usuvastase töö intensiivistamisega, ent teiselt poolt tõusis koguduste hallatavate pühakodade tähtsus kultuurilooliste objektidena, mille korrashoidmisesse investeeris ka nõukogude võim raha. Selles pingeväljas ei vähenenud aga sugugi koguduste enda kandev roll kirikuhoonete korrashoidmisel. Kuna magistritöö kogu Eesti praostkondade kirikute kohta oleks kujunenud liiga mahukaks, siis otsustasin lähema vaatluse alla võtta Saarte praostkonna kirikuid, et sel moel uurida ühe Eesti piirkonna kirikuhoonete ja pastoraatide saatust. Sel moel on see võrreldav ka mõne teise Eesti piirkonnaga.

Uurimisülesande püstitus

Käesoleva magistritöö eesmärk on anda analüüsida Lääne-Eestis asuvate Saarte praostkonna kirikuhoonete ja pastoraatide saatust ja seisukorda Teise maailmasõja ning sellele järgneva Nõukogude okupatsiooni ajal, et anda vastus järgmistele küsimustele: kui palju töös käsitletava piirkonna pühakodasid sai sõjas kannatada? Milline oli nõukogude religioonipoliitika ja kohalike olude mõju kirikuhoonete ning pastoraatide taastamisele ja

remontimisele ning kuidas see mõju nõukogude perioodi aastakümnete lõikes muutus? Millest sõltus, kuidas kogudused said pühakodade haldamisega hakkama? Milline on muinsuskaitse roll pühakodade renoveerimisel ja milliseid suuremaid töid Saarte praostkonna kirikutes tehti? Kas ja kuidas mõjutas kirikute ja pastoraatide saatus hoidmine koguduse usuelu?

Ajaline periood 1940–1991 osutus sõja ja sellele järgneva valitseva korra tugeva surve ning sellest tuleneva ususeadusandluse tõttu kogudustele ja nende hooldada olevatele kirikutele väga keeruliseks ja raskeks. Seetõttu on töös periooditi välja toodud erinevad probleemid ning takistused kirikuhoonete taastamisel ja remontimisel, tähtsamad tööd, mis kirikute juures tehti, samuti mõnede kirikuhoonete hävimine või neile antud uued funktsioonid.

Lühiülevaade teema senisest uuritusest

Käesoleva magistritöö teemal pole varem uurimusi ilmunud, küll aga on käsitletud nõukogude religioonipoliitikat ja toonast usuelu, ning see on olnud oluliseks abiks ka käesoleva töö koostamisel. Mainimist väärivad näiteks Riho Altnurme¹, Atko Rummel² ja Priit Rohtmetsa³ uurimused. Riho Saard⁴ ja Veiko Vihuri⁵ on maakondlikes koguteostes või eraldi raamatuna käsitlenud põhjalikumalt Saaremaa ja Hiiumaa usuelu. Jaanus Plaat on eraldi vaatluse alla võtnud Saaremaa ja Hiiumaa usuliikumised. See töö hõlmab pikemat ajaperioodi.⁶ Tiit Pädam on koostanud teose, kus on pühendatud tähelepanu nõukogu aja kirikuhoonete taastamisele.⁷

¹ Riho Altnurme. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000.

² Atko Rummel. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

³ Priit Rohtmets. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn: Siseministeerium, 2018; Priit Rohtmets. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum, 2019.

⁴ Riho Saard. *Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2009; Riho Saard. *Usu ja kiriku lugu. – Hiiumaa. Loodus, aeg, inimene*. Kärdla: Hiiumaa Teabekapital, 2015, lk 1031–1084.

⁵ Veiko Vihuri. *Usk ja kirik. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007, lk 404–457.

⁶ Jaanus Plaat. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001; Jaanus Plaat. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.-20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.

⁷ Tiit Pädam. Ühe maleva lugu. *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 107–120.

EELK Usuteaduse Instituudis on piirkonna koguduste kohta kaitstud terve rida diplomi- ja lõputöid: Joel Luhamets on uurinud Kuressaare kiriku⁸, Rene Reinsoo on kirjutanud Kärla koguduse⁹, Urmo Saks on käsitlenud Mustjala kiriku¹⁰, Hannes Nelis on uurinud Kaarma koguduse,¹¹ Veiko Vihuri on uurinud Karja kiriku ajalugu.¹²

Need on põhjalikud sissevaated mõne koguduse ajalukku ja sisaldavad sageli teavet koguduse arhiivist ja mõnikord ka kohalikelt koguduse liikmetelt.

Uurimismetoodika tutvustamine ja ülevaade kasutatud allikatest

Töö meetodina on kasutatud ajaloolist meetodit ja eri allikate kombineeritud analüüsi. Kasutades erinevaid allikaid ja uurimusi, on püütud luua tervikpilt ajavahemikust 1940–1991, et vastata püstitatud uurimisküsimustele. Töö esimesed kaks osa, mis annavad esiteks ülevaate nõukogude religioonipoliitikast ja üldisest olukorrast ning teiseks Lääne-Eesti kahe suure saare kohalikest oludest, toetub nii primaarallikadena EELK Konsistooriumi arhiivi materjalidele, aga ka senistele uurimustele. Töö kolmas ja kõige mahukam osa toetub aga suures ulatuses primaarallikatele, milles sisalduvat infot on piirkonna lõikes võrdlevalt analüüsitud.

Kõige olulisemaks allikaks, mille abil senistes uurimustes kasutatud teabele lisa tuua, on EELK Konsistooriumi arhiiv. Arhiivitöö käigus sai pööratud tähelepanu nii praostkondade aruannetele kui ka üksikute koguduste toimikutele, et esiteks tekiks suurem pilt kogu praostkonnast, ent ühtlasi detailsem pilt igast üksikkogudusest. Seniste uurimuste põhjal on siin-seal toodud ka võrdlus kogu Eesti olukorraga ja pühakodadega mujal Eestis. Suureks abiks olid EELK Usuteaduste Instituudis Saarte praostkonna koguduste kohta kaitstud lõputööd.

⁸ Joel Luhamets. *EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus aastatel 1920–1945*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1987.

⁹ Rene Reinsoo. *Kärla koguduse ajalugu Nõukogude aastail 1940–1991*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1999.

¹⁰ Urmo Saks. *EELK Mustjala Anna kogudus 1940–1991*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2003.

¹¹ Hannes Nelis. *EELK Kaarma kogudus aastail 1940–1993*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1999.

¹² Veiko Vihuri. *Karja kirik ja kogudus. Ajalooline ülevaade XIII–XX saj.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1996.

Neile materjalidele lisaks kasutasin erialakirjandust, milles on teavet Saarte praostkonna kirikute kohta ning püüdsin oma magistritööks iga leitud vajaliku infokillu ära kasutada. Kõige enam vajalikku infot leidsin Riho Saardi ja Veiko Vihuri Hiiumaa ja Saaremaa usuelu puudutavatest kirjatöödest ning Jaanus Plaadi raamatutest Hiiumaa ja Saaremaa usuliikumiste kohta. Kõikidest kirjalikest allikatest leidsin rohkem materjali Saaremaa kirikute kohta, Hiiumaa kirikute kohta oli minu üllatuseks kirjutatud vähem. Nõukogude religioonipoliitika käsitlemiseks sain kasutada Riho Altnurme, Atko Remmeli ja Priit Rohtmetsa uurimusi.

Magistritöö koostamisel kasutasin allikakriitilist veebilehte <http://kirikud.muinas.ee> ja kultuurimälestiste registrit <https://register.muinas.ee/> ning perioodikat.

Töö struktuur

Käesolev magistritöö koosneb kolmest peatükist, mis on jagatud alapeatükkideks. Töö esimene peatükk annab ülevaate nõukogude religioonipoliitika mõjust kirikuelule ja hoonetele üldiselt. Seejärel puudutatakse kirikute sõjakahjustusi ning taastamist ja osadele kirikuhoonetele antud uusi funktsioone. Viimane, pikem peatükk, käsitleb kirikute remontimise ja hooldamisega seotud probleeme. Peatükkide lõpus ei ole lühikokkuvõtteid, vaid magistritöö lõpus on pikem kokkuvõte, millised takistused ja raskused olid Saarte praostkonna kogudustel oma sakraalhoonete eest hoolitsemisel. Magistritöö koostamisel osutus kõige raskemaks pidada kinni mahust, sest materjali otsimisel ja kirjapanemisel tundus iga detail oluline.

I. Nõukogude religioonipoliitika mõju kirikuelule ja -hoonetele

1.1. Religiooni pudutavad seadused ja üldised muutused usuelus

Teine maailmasõda ja sellele järgnev nõukogude okupatsiooniaeg oli kirikutele vaimselt keeruline ja majanduslikult raske. See kajastus ka pühakodadega seonduvas, alustades hoonete omandiküsimusest, lõpetades nende hooldamisega seotud raskustega. Järgnevas peatükis keskendutakse nõukogude religioonipoliitikale ja pööratakse selle valguses siin-seal tähelepanu ka Lääne-Eesti saarte usulisele olukorrale.

Nõukogude Liidu religioonipoliitika oli kõige usuga seotu suhtes vaenulikult häälestatud ja see peegeldus kõigepealt seadusandluses, millega eri kirikute ja muude usuliste ühenduste tegevust piirati. Sel moel õnnestus koguduste tegevust ohjata, ent vaatamata mitmesugustele survemetoditele enamus kogudusi siiski säilisid. Religioonivastase võitluse meetoditeks oli n-ö „administreerimine“, mis tähendas, et kirikut survestati ususeadusandluse karmimaks muutmisega ja nende rakendamisega; ateistlik propaganda ja kiriklike siirderiituste asendamine ilmalikega.¹³ Kuigi nõukogude religioonipoliitika teostamise intensiivsus oli okupatsiooniaja jooksul erinev, siis selle poliitika alustalad ehk ideoloogia – ateistlik ja materialistlik maailmapilt – jäid religioonivastase tegevuse aluseks kogu nõukogude okupatsiooniperioodi ajaks.¹⁴

Usuorganisatsioonide tegevust korraldavad seadused hakkasid Eestis kehtima 1940. aasta juunis kui Nõukogude Liit okupeeris Eesti Vabariigi territooriumi. Juba 1940. aasta juulis anti välja siseministri dekreet millega 31. augustil 1940. aastal lõpetati vaimulikest perekonnaseisuametnike tegevus.¹⁵ Sama aasta septembris keelustati kiriklik noortetöö ja kõigis õppeasutustes keelati usuõpetus. 31. augustil 1940. aastal suleti Tartu Ülikooli usuteaduskond. Enam ei tohtinud avaldada usulist kirjandust. Igasugune tegevus väljaspool kirikut sisuliselt keelati. Kui nende korralduste vastu eksiti, oli see kriminaalselt karistatav.¹⁶

¹³ Riho Altnurme, Atko Remmel. Religioon, riik ja ateism. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Koostaja ja toimetaja: Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 215–216.

¹⁴ Rohtmets 2018:166.

¹⁵ Rohtmets 2018:166.

¹⁶ Rohtmets 2018:167–168.

Nõukogude võimu tõttu jäid kogudused ilma oma juriidilistest õigustest ja nende ühiskondlikud funktsioonid keelati. Kogudustele ei olnud enam lubatud koguda liikmemaksu, vaid kirikutel oli enda ülalpidamiseks õigus vastu võtta ainult vabatahtlikke annetusi.¹⁷

Kirikute suurimaks probleemiks oli pastorite puudus. Kuna 1939. ja 1941. aastal lahkusid Eestist ümberasujatena baltisaksa ja mõned eestlastest luteri vaimulikud ja 1940. aastal suleti kõik vaimulikud õppeasutused ning vaimulikud langesid ka repressioonide ohvriks, siis 1941. aasta märtsiks oli olukord selline, et 42 luteri kogudusel ehk umbes neljandikul kogudustest puudus vaimulik.¹⁸ Veel keerulisem olukord oli Eesti Apostlikul Õigeusu Kirikul, mille allutamise tõttu Moskva patriarhaadile, lahkus 1940–1941. aastail oma ametist enam kui pool preestritest ehk 76 vaimulikku.¹⁹

1941. aasta lõpuks oli Hiiumaa luteri kogudustes olukord sedavõrd raske, et konsistooriumi täiskogu esitas nõudmise kõikidele reservis olevatele õpetajatele, eriti noorematele vaimulikele, aga ka köstritele, et nad peavad end andma konsistooriumi käsutusse ajutiseks saatmiseks Saare- või Hiiumaale. 1942. aastal oli Hiiumaal ainult üks luterlik vaimulik, Emmastes teeniv Matt Lillipuu. Teda aitasid vabatahtlikult kokkuleppe alusel Kärddlas, Pühas, Reigis ja Käinas köstrid-kohusetäitjad, ehk nn lugijad.²⁰

Vaatamata rasketele oludele jätkasid kogudused tööd ja võimudega püüti mitte vastuollu minna. Samas polnud ka neid, kes oleks uue võimuga koostööd teinud. Kogudused elasid oma vaikset igapäevaelu.²¹

Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944) said kirikud oma õigused suures osas tagasi, kuid tagakiusamise ohvriks langesid Jehoova tunnistajad, juudid, adventistid, vanausulised. 1944. aastal lõpetati nelipühilaste tegevus.²² Saksa võimude nõue oli, et usulised ühendused tuleb ümber registreerida ja 1942. aasta septembris kehtestatud määrus kohustas kirikuid täitma vaid usulisi ülesandeid. Vastasel juhul võidi usulised ühingud ka sulgeda. Repressioonide all kannatanud vabakogudustele kuuluvaid palvemaju pandi kinni

¹⁷ Altnurme, Remmel 2018:213.

¹⁸ Rohtmets 2018:169.

¹⁹ Andrei Sõtšov. *Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, 35.

²⁰ Saard 2015:1070-1071.

²¹ Altnurme, Remmel 2018:214.

²² Altnurme, Remmel 2018:214; Rohtmets 2018:169.

ja esimesel nõukogude võimu aastal baptistidelt ära võetud palvemaju ei antudki neile tagasi.²³

Piret Lotman on oma artiklis väitnud, et võrreldes Esimese nõukogude okupatsiooniga (1940–41) tundus Saksa okupatsiooni aegne vaimne surve olevat nõrgem, sest mitmes eluvaldkonnas hakati taastama Eesti Vabariigi (1918–1940) aegseid struktuure ja korvama tehtud kahju. Paljud kogudused hakkasid korrastama oma purustatud kirikuid, kuid need suudeti korda teha siiski vähesel määral.²⁴

1944. aasta sügisel põgenesid tuhanded inimesed uue nõukogude okupatsiooni kartuses Läände, nende hulgas ka 72 luteri kirikuõpetajat, üle 20 õigeusu vaimuliku, mitmed vabakoguduse jutlustajad ning tuhanded koguduseliikmed.²⁵ Ruhnu saare kirikud jäid sealsete rannarootslaste ehk ruhnlaste lahkumisel lisaks vaimulikele ilma ka oma liikmetest.

Pärast Teist maailmasõda jätkas nõukogude võim üldjoontes sama usuvastase religioonipoliitika ellu rakendamist, mida siinsed usulised ühendused olid kogenud juba esimese nõukogude okupatsiooni ajal. Sõja ajal oli senises poliitikas tehtud siiski ka mõned korrektuurid. Vene Õigeusu Kirik (VÕK) sai 1943. aastal varasemast suuremad õigused ja seetõttu said laiema tegevusvabaduse ka teised usuühingud. Põhiliselt siiski taastati 1940–41 kehtinud kord²⁶, kusjuures VÕK oli võrreldes teiste uskkondadega eelistatud seisus.²⁷ Ilmekas näide selle kohta on sõjajärgsel ajal Eesti õigeusu kirikuga tegeleva usuasjade voliniku aruanne, milles viidati, kuidas luteriusu kirik olevat orienteeritud Läände ja väljendavat saksa ideoloogiat. Kuigi luteri kiriku aktiivset väljaastumist nõukogude võimu vastu polnud karta ja tema tegevuses nähti koguni „patriootlikke noote“, peeti tema lojaalsust ikkagi küsitavaks.²⁸

Kirikute tegevuse korraldamiseks ja kontrollimiseks loodi 1944. aastal Usukulturasjade Nõukogu (UKN) (1943. aastal moodustati Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) juurde Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu

²³ Rohtmets 2018:169.

²⁴ Piret Lotman. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod nõukogude okupatsiooni ajal Eestis. – *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised* nr 4, 1995, 122.

²⁵ Rohtmets 2018:170.

²⁶ Altnurme, Remmel 2018:214.

²⁷ Remmel 2011:23.

²⁸ Lotman 1995:125.

(VÕKAN)), millele järgnes kirikute ja koguduste registreerimine, aga ühtlasi ka üsna kiire allutamine riigivõimule.²⁹ 1945. aastal said nende kahe ametkonna esindajatena Eestis ametisse kohalikud volinikud – üks õigeusu kiriku ja teine ülejäänud uskkondade jaoks.³⁰

1965. aastal moodustati VÕKAN ja UKN asemele (ehk kõikide kirikutele ühine) NSVL Ministrite Nõukogu (MN) juures asuv Usuasjade Nõukogu (UN), mille esindajana Eestis NSV-s töötas usuasjade volinik ja talle alluv aparaat.³¹ Voliniku tegevusvaldkonnaks oli näiteks, koguduste täitevorganite kinnitamine ja selles tegi ta koostööd kohalike täitevkomiteedega³², koguduste sulgemise küsimus, aga ka pühakodade remonti ja sulgemist puudutavate otsuste tegemine.³³ Usulist järelvalvet teostas volinik sageli koostöös julgeolekuorganitega.³⁴

Kirikute tegevust Eestis hakkas 1945. aastast reguleerima „Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend“³⁵, mis kehtis kuni 1977. aastani, mil võeti vastu Usukoondiste põhimäärus. Selle alusel oli õigus usuelu kontrollida NSVL MN juures asuva usuasjade nõukogu ENSV-s töötaval usuasjade volinikul ja kohaliku omavalitsuse juures tegutseval usuasjade järelvalvekomisjonil.³⁶ Ainsa tegevusena võis läbi viia jumalateenistusi ja kiriklikke talitusi ning seda vaid võõrandatud kirikuhooneis ehk „kultushoonetes“.³⁷ Erand tehti ainult matuste puhul.³⁸ Keelati ka erapalvused ja vaimulikele ei lubatud avalikus ruumis ametirõivastega liikuda. Et kogudus saaks üldse tegutseda, pidi nii kogudus kui ka vaimulik olema riiklikult registreeritud.³⁹

Käesoleva töö seisukohast on oluline juhtida tähelepanu koguduse registreerimise kohta esitatud nõudmistele koguduse vara ümber toimuvale. Koguduse registreerimiseks pidi 20-liikmeline grupp inimesi (nn *dvatsatka* ehk *kahekümnik*) selleks esitama avalduse. Koguduse liikmed pidid olema samas omavalitsuses elavad täiskasvanud. *Dvatsatka* seast

²⁹ Remmel 2011:23.

³⁰ Rohtmets 2019:104.

³¹ Rohtmets 2019:104.

³² Remmel 2011:77.

³³ Rohtmets 2019:105.

³⁴ Rohtmets 2018:171.

³⁵ Altnurme, Remmel 2018:216.

³⁶ Rohtmets 2018:173.

³⁷ Jaan Kiivit. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. – J. Gnadenteich. *Kodumaa kirikulugu: usuõpetuse õpperaamat*. Tallinn: Logos, 1995, 104.

³⁸ Altnurme, Remmel 2018:214.

³⁹ Altnurme, Remmel 2018:215-216.

valiti välja koguduse juhatus ja revisjonikomisjon. Tegutseda võisid vaid need kogudused, millel oli oma vaimulik ja oma kirik või palvemaja ehk nõukogulikus keeles „usukultushoone“. Vaimulik võis tegutseda ainult vastava loa alusel.⁴⁰ Seetõttu ei saanud paljud kogudused enam ametlikku tegevusluba. Kõige enam kannatasid seetõttu vabakogudused.⁴¹

Uus nõudmine seadis kirikud valiku ette, kas kogudused ühendada või leida neile kiiremas korras vaimulik. Lahenduse leidmine ei olnud lihtne ülesanne, sest vaimulikke oli vähe ning olemasolevatel ei lubatud ametlikult hooldada üle kahe koguduse. Näiteks 1950. aastal oli Saaremaal 13 luterliku koguduse kohta vaid kolm vaimulikku. Kuressaare õpetajal Raoul Okil tuli jalgrattaga sõita jumalateenistusi pidama Anseküllas, Jämaajale ning Kaarmale, mis olid oma õpetaja puudumisel muudetud ajutiselt Kuressaare koguduse filiaaliks.⁴² Et saartel valitses kirikuõpetajate puudus, siis 1. aprillil 1950. aastal likvideeriti Saarte-Lääne praostkond ja liideti kõik Hiiumaa luterlikud kogudused Saaremaa praostkonnaga.⁴³ Selle baasil moodustati Saarte praostkond. Uus praostkond oli kahe koguduse võrra väiksem: Noarootsi kogudus oli Lääne praostkonnaga liidetud alates 1. juunist 1946 ja 31. märtsil 1948 likvideeriti Põide kogudus. Seega kuulusid alates 1. aprillist 1950 Saarte praostkonda kahe rajooni – Kingissepa ja Hiiumaa 17 luteri kogudust: Anseküla, Emmaste (ja Mänspäe filiaal), Jämaaja, Kaarma, Karja, Kihelkonna, Kuressaare, Käina, Kärkla, Kärkla, Muhu, Mustjala, Püha, Pühal, Reigi, Saaremaa ja Valjala.⁴⁴

Sõjale järgnevatel aastatel viidi lõpule kirikuvara natsionaliseerimine. ENSV Ministrite Nõukogu väljastas 16. septembril 1947 korralduse, milles teatati kohustusest sõlmida täitevkomiteedel kogudustega lepingud, millega anti kirikud ja palvemajad usklikele tasuta ning koos inventariga tähtsajatuks kasutamiseks.⁴⁵ Kirikuhooned võeti üle vastava lepingu sõlmimise teel aastatel 1947–1948. Riigistati kogu vara, v.a otseselt kultustegevuseks vajaminevad esemed. Vara äravõtmisega seoses tekkis mõnel pool Eestis

⁴⁰ Altnurme, Rimmel 2018:216; Rohtmets 2019:108.

⁴¹ Saard 2009:315.

⁴² Vihuri 2007:445.

⁴³ Saard 2009:331; Saard 2015:1071.

⁴⁴ EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, Toomas Pauli ülevaade Saarte praostkonnast, pagineerimata.

⁴⁵ Altnurme 2000:106.

hoonete ja üksikute ruumide pärast ka konflikte. Ametliku seisukoha järgi pidid kogudusele hädatarvilikud ruumid siiski alles jääma ja selle üle pidas kontrolli volinik.⁴⁶

Ka näiteks Hiiumaal pidid kogudused tegevuse jätkamiseks avaldama kirjalikku soovi sõlmida kohalike täitevkomiteedega n-ö tüüplepingud, millega kogudus sai natsionaliseeritud kiriku ja inventari kasutajaks. Sedalaadi leping pidi olemas sõlmitud hiljemalt 20. juuliks 1947. Nende sõlmimise ettevalmistus olevat sujunud ilma suuremate tõrgeteta. Nimetatud tähtajaks ei olnud Hiiumaa kogudustest avaldust esitanud vaid Kärkla luteriusu kogudus.⁴⁷

Samal ajal algas aga kirikuhoonete kogudustel ära võtmine ja neile uute funktsioonide andmine. Usuasjade volinik saatis 1940. aastate lõpus välja ringkirja, milles soovitas kasutada vabanevaid kirikuid ja palvemaju kultuurhariduslikuks otstarbeks, eeskätt raamatukogudeks.⁴⁸

1949–1950. aastal usuvastane võitlus ägenes, juba aasta-paar varem oli alustatud erilise tähelepanuga luteri kiriku allutamist ja tasalülitamist, 1940. aastate lõpus keskenduti aga eelkõige vabakogudustele. Kogu Eestis võõrandati vabakoguduste pühakodasid, 1948. aastal hakati likvideerima vennastekogudusi. Põhjuseks oli see, et need olid oma hajutatuse ja intensiivse usuelu tõttu kõige raskemini kontrollitavad religiooniühendused.⁴⁹ 1949. aastal keelati luteri kiriku peamine noortetöö vorm – leeriõpetus.⁵⁰ Lubati vaid jumalateenistusest osa võtta ja konfirmatsioonitalitusel osaleda. Leeris käimiseks pidi aga olema täisealine. Vaatamata sellele leeriõpetuse andmine kohati siiski jätkus.⁵¹ Leeriõpetusega keelustamisega samal aasta märtsis toimus ka küüditamine, mille käigus mitmed kirikuõpetajad saadeti asumisele ja selle tulemusena süvenes õpetajate puudus veelgi. Pärast Stalini surma 1953. aastal pöördusid mitmed kirikuõpetajad Eestisse tagasi ja selle mõjul elavnes ka kirikuelu.⁵²

Nikita Hruštšovi võimuloleku ajal (1955–1964) algas religioonivastane kampaania, mis hoogustus aastatel 1958–1964. Kommunistliku partei ideoloogiline plaan oli saavutada

⁴⁶ Altnurme 2000:141.

⁴⁷ Saard 2009:315–316.

⁴⁸ Lotman 1995:131.

⁴⁹ Lotman 1995:132.

⁵⁰ Rohtmets 2019:115.

⁵¹ Toomas Paul. *Kirik keset küla*. Tartu: Ilmamaa, 2005, 201–202.

⁵² Altnurme, Remmel 2018:215.

religioonivaba ühiskond, mille tulemusena toimus kirikute ja religioossuse ääremaastumine ühiskonnas.⁵³ Selle mõjul hoogustus ka usulistelt ühendustelt kirikuhoonete võõrandamine. Eriti valusalt puudutas see õigeusu kirikut. Ent ähvardusi pilluti ka luteri koguduste suunal. Nii näiteks kirjutas Karja koguduse õpetaja Oskar Leis peapiiskop Jaan Kiivitile 1962. aasta lõpus, et Kingissepa rajooni TSN TK oli 30.11.1962 kõikide koguduste esimehed välja kutsunud ja muu hulgas neile teatanud, et lähemal ajal võetakse kogudustelt ära kiriklad ja muud kõrvalhooned, aga peagi tulevat arutlusele ka kirikute sulgemise küsimus. Konsistooriumi peasekretär vastas kirjale rahustavalt, et usuasjade voliniku arvates on sellist infot jaganud mõni uustulnuk, kes ei ole kursis väljakujunenud olukorraga.⁵⁴ Karja kogudus jäi pastoraadist 1963. aastal ikkagi ilma.⁵⁵

Aastaid 1964–1985 peetakse n-ö stagnatsiooniperioodiks. Seadused ja ettekirjutused olid küll karmid, religiooni kontrollimiseks olid loodud vastavad ametid, kuid samas seadusi rakendati ja selle järgi tegutseti vahelduva intensiivsusega. Palju sõltus kohalikest ametnikest, kes religiooniküsimusega tegelesid. Sel ajal vähenes jõudsalt kirikute liikmeskond. Samal ajal algas aga 1960. aastate keskel kirikute vahel oikumeeniline koostöö ja see süvenes järgmistel aastatel veelgi. Koostöö toimus nii rohujuuretasandil kui kirikujuhtide vahel. Viimasega seoses väärrib mainimist võimude poolt algatatud kirikujuhtide kokkusaamiste sari, mis 1979. aastast alates voliniku juures toimus.⁵⁶

1970. aastatel jätkus küll usuelus vaikelu, ent samas jõudis kirikusse uus noor põlvkond. Usuorganisatsioonidest ja religioonist sai vastukultuur nõukogude ideoloogiale.⁵⁷ 1980. aastate alguses toimus seepeale lühiajaline usuvastane kampaania,⁵⁸ ent selle mõju jäi tagasihoidlikuks. Küll aga tõi suure muutuse 1987. aastal suuremalt alanud *perestroika*-poliitika. Alates 1988. aastast muutsid Usuasjade Nõukogu ja ka kohalikud täitevkomiteed oma suhtumist kirikutesse, elavnes kirikuelu, tekkisid uued

⁵³ Altnurme, Rimmel 2018:215.

⁵⁴ Vihuri 1997:24.

⁵⁵ Vihuri 1996:66.

⁵⁶ Altnurme, Rimmel 2018:215.

⁵⁷ Rohtmets 2019:138.

⁵⁸ Altnurme, Rimmel 2018:215.

religioosset liikumised.⁵⁹ 1990. aastal saadeti usuasjade voliniku aparaat laiali. Selleks ajaks oli usuelu vabanenud suurest osast nõukogudeaegsetest piirangutest.

1.2. Majanduslikud survemeetmed

Teise maailmasõja järgsed ülesehitusaastad olid küll majanduslikult keerulised, kuid sõjas hävinud või kannatada saanud kirikute remontimine ja taastamine osutus raskeks ja kohati võimatuks mitte üksnes majanduslikult keerulise olukorra tõttu, vaid eeskätt kirikutele seatud mitmete majandamisega seotud nõudmiste tõttu. Nõukogude riik tegi kõik selleks, et kogudused ei saaks majanduslikult hakkama ja et ka vaimulik ei saaks sekkuda koguduse rahaasjadesse.

Selleks algas 1950. aastatel koguduste normaalse majanduselu takistamine ja piiramine.⁶⁰

Religioonivastases võitluses oli väga oluline saavutada kontroll koguduste rahaasjade üle, sest see pärssis koguduste tegevust.⁶¹ Lisaks sellele, et kogudused polnud õiguslikult enam hoonete omanikud, vaid üksnes kasutajad, ja maad ning kiriku vara võõrandati, jäädi ilma ka oma pangaarvetest ja ametlikku tulu ei tohtinud olla. Lisaks tuli tasuda hoonete kasutamise eest kõrgeid makse.⁶² Näiteks elekter oli koguduste jaoks palju kallim, üür, kommunaalteenused olid vaimulikele neli korda kallimad kui tavakodanikele, ning vaimulikele oli kehtestatud üle kolme korra kõrgem tulumaks.⁶³

Vastavalt 1960. aasta seadusemuudatustele pidid kogudused elektri eest tasuma 25 kopikat kWh eest ja vaimulikud õppeasutused 11 kopikat kWh eest, samal ajal kui tavatarbija pidi maksma 4 kopikat kWh eest. Alles 1980. aastaid töid siin esmakordselt leevendust. EELK peapiiskop Edgar Hark uuris 1981. aastal (seoses maksupoliitika osalise leebemaks muutumisega), kas oleks võimalik elektritasu muuta. 17. aprilli 1984. aasta otsusega nr 319 määras Riiklik Hinnakomitee UN ettepaneku alusel kirikute ja vaimulike õppeasutuste elektritariifi hinnaks 4 kopikat kWh eest, mis hakkas kehtima alates 1.

⁵⁹ Altnurme, Rimmel 2018:215.

⁶⁰ Altnurme, Rimmel 2018:216.

⁶¹ Rimmel 2011:146.

⁶² Rohtmets 2019:99.

⁶³ Altnurme, Rimmel 2018:216.

jaanuarist 1985. Samas näiteks küttekulusid arvestati kirikutes ikkagi kõrgendatud tariifi alusel, ehk sama kõrgelt nagu tööstusettevõtetes.⁶⁴

Kogudused said riigilt oma „religioossete vajaduste rahuldamiseks“ palveruumid küll tasuta, kuid ENSV MN võttis 4. jaanuaril 1955. aastal vastu otsuse, millest lähtuvalt hakati nõudma üüri koguduse kasutuses olevate kõrvalhoonete, kantseleide, laoruumide ja teiste „mittepalvetamise ruumide“ eest. Sellele lisandus veel kõigi kasutuses olevate hoonete maks ja nende hoonete aluse maa maks. Kirikud vabastati hoonetemaksust alles alates 1. jaanuarist 1991.⁶⁵

Et palveruumide eest riik üüri ei küsinud, siis selle asemel kehtestati kohustuslik kindlustusmaks, mis oli määratud vastavalt NSVL RKN-i määrusele 3. veebruarist 1938 nr 111 ja NSVL Rahanduse Rahvakomissariaadi juhendile 7. oktoobrist 1938 nr 549/196.⁶⁶ Kirikute kindlustushinde aluseks võeti 1949. aasta inventeerimistulemused, mis olid koostatud 1945. aasta „ehituseelarvete“ ehk ilmselt ehitustööde ja -materjalide maksumuse alusel. Kindlustussumma arvutati 40% hoone tegelikust väärtusest (koefitsient 0,4). 25. detsembril 1956. aastal võttis NSVL MN vastu määruse, mille alusel toimus riiklike varade ümberhindamine.

Kuna „usukultuslikud ühingud“ osutusid võimud hinnangul „soodustatud olukorras olevaks“, siis jäid kirikud ja palvemajad sellest kõrvale. See jäi jäänud aga pikaks nii. ENSV MN 29. juuni 1963. aasta korraldusega seati aga nõue usukultushooned ümber hinnata vastavalt põhifondide ümberhindamise juhendile, mis pidi olema vastavuses NSVL rahandusministeeriumi ja Riikliku Plaanikomitee kinnitatud hindamisindeksiga 15. aprillist 1959. Tulemuseks oli muidugi see, et „hindamistööde käigus selgus, et kõikide usukultushoonete hinded suurenesid“. Selle tagajärjel tõusis ka hoonetemaks.⁶⁷

Kindlustusmaks jäi samaks (linnakiriku puhul oli see 0,25 rubla (rbl) 100 rbl hoone väärtuse kohta ja maakirikul 0,85 rbl 100 rbl kohta), kuid arvutati ümber „hoonete tegelik väärtus“. Selle tulemusena sai kindlustussumma aluseks mitte 40% selle väärtusest (= taastamisväärtus miinus amortisatsioon), vaid 100%. Esialgu plaaniti lisatasu

⁶⁴ Remmel 2011:149.

⁶⁵ Remmel 2011:146, 149.

⁶⁶ Remmel 2011:146.

⁶⁷ Remmel 2011:146.

sissenõudmist tagasiulatuvalt viimase kahe aasta eest, kuid sellest siiski loobuti ning täiendavat tasu nõuti ainult 1963. aasta eest.⁶⁸

EELK-lt laekus Riiklikule Kindlustusele, volinikule ja EELK Konsistooriumile seepeale kaebusi, et kogudused ei suuda sellist maksu tasuda. Kindlustusmaksu vähendati ainult üksikutel juhtudel, kui selgus, et kindlustuse alla olid määratud ka hooned, mida kogudus tegelikult ei kasutanud. Selline rahapoliitika viis peagi paljud kogudused riigi ees üha suureneva võlakoormani, mida järgnevatel aastatel nimetati raskendava asjaoluna, kui küsimuse alla tulid koguduste sulgemise küsimused. Siiski, sellele ei järgnenud nii võimsat koguduste sulgemiskampaaniat, nagu aastatel 1961–1962.

Nagu öeldud, kaotas kõige rohkem kogudusi õigeusu kirik (1964–66 aastatel 12 kogudust). EELK ja evangeeliumi kristlased-baptistid suutsid koguduste hooned siiski oma kasutusse jätta, ehkki konsistooriumisse saadetud kirjades oli sellekohane mure suur.⁶⁹ 1960. aastate lõpus kirikule annetatud summad tõusid. Kuid eelpool mainitud maksupoliitika viis selleni, et riiklikud maksud olid siiski suuremad kui koguduse aastane sissetulek või moodustasid aastatulust väga suure summa.⁷⁰

Üheks oluliseks mõjutusvahendiks, kuidas kontrollida koguduste finantsasjaajamist, oli ka see, et vaimulikud tõrjuti koguduste majandusküsimuste juurest kõrvale. Selle aluseks oli 1961. aasta salajane määrus, millega nõuti üleliidulist usuühingute revisjoni ja mille üheks eesmärgiks oli ka vaimulike mõju vähendamine kogudustes. Kogudust ei hakanud juhtima vaimulik, vaid 3-liikmeline juhatuse. Erandjuhtudel kuulus vaimulik juhatusse, kuid seda laadi pretsedendid muudeti peatselt. Finantsküsimuste eest vastutas veel ka 3-liikmeline revisjonikomisjon, kuhu kuulus ka mõni kohalik riigiametnik. See 1961. aasta seadus muudeti ära alles 1988. aasta suvel.⁷¹ Usuasjade volinik Leopold Piip mainis ühes kohalikule täitevkomiteele saadetud kirjas 1974. aastal, et „Vaimulik on usuühingu palgaline töötaja, kellel on lubatud seaduslikus korras tegeleda vaid vaimuliku tööga“. Eks sellest seadusest püüti mööda hiilida ja rahaasju ajas näiteks mõni vaimuliku sugulane, ent võimude põhimõte oli kindel: vaimulik tulgu kirikusse vaid jumalateenistuseks või muudeks usutalitusteks ja lahkugu sealt kohe pärast

⁶⁸ Remmel 2011:147.

⁶⁹ Remmel 2011:147–148.

⁷⁰ Remmel 2011:148.

⁷¹ Remmel 2011:150.

seda. Sellega sooviti lõhkuda senine sajandeid paigas olnud koguduse struktuur, milles vaimulikul oli täita karjase roll.⁷²

Riik üritas kätte saada ka koguduste käsutuses olevat informatsiooni nende liikmeskonna kohta. 26. veebruaril 1969. aastal seadustas ENSV rahandusministeerium koguduste täitevorganitele kohustuse, et nad peavad rahandusosakonna töötajatele esitama koguduste dokumendid. Sellele nõudmisele olid EELK vaimulikud ja koguduste juhtorganid vastu ning viitasid peapiiskopi 1960. aasta ringkirjale, mis kinnitas et „koguduse kassaraamatut ja tulu-dokumente on neil õigus kontrollida alati, kuid ei tule esitada ühtegi annetajate nimekirja ega talituste raamatut, kus näha oleks, kes on annetanud, üht või teist talitust lasknud toimetada“. Sellega kaitses kirik oma liikmeskonda religioonivaenuliku võimu eest. Olukord viis siiski selleni, et rahaasjade kontrolli hakati tugevdama, eriti 1973 ja sellele järgnevatel aastatel.⁷³ Rahandusministeeriumisse jõudsid EELK kohta seepeale kuuldused, et konsistooriumi korraldusel peetakse kogudustes topelt raamatupidamist.⁷⁴

Ka annetuste vastuvõtmine ja registreerimine ei tohtinud kuuluda vaimulike kompetentsi. Iga koguduse liige pidi annetama eraldi ehk seda võis teha vaid enda nimel. Niisiis tuli kõik annetused registreerida nimeliselt. Rajoonide religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide (RKK) tööks oli lisaks koguduste kassade kontrollimisele teha kindlaks, kas korjandused ja annetused toimuvad ikka rangelt vabatahtlikult ning sedagi, et need ei toimuks mitte väljaspool kirikut või palvelat. See tähendas, et vaimulike nõ „mittetöine tulu“ ehk annetused ei olnud lubatud, samuti ei tohtinud omaalgatuslikult korjata raha remonditöödeks. Selline tegevus oli lubatud ainult kohalike võimuorganite heakskiidul.⁷⁵

Kuigi 1970. aastatel nõuti riiklikult suuremat finantskontrolli, olid 1980. aastate alguseks paljud RKK-d oma järelevalvetöös tegelikult üsna loiud ja seega kogudused tegid oma iga-aastaseid inventare ise. Usuasjade volinik Leopold Piip oli selle kohta pidevalt

⁷² Remmel 2011:151–152.

⁷³ Remmel 2011:152.

⁷⁴ Remmel 2011:151.

⁷⁵ Remmel 2011:153.

saatnud manitsevaid teateid.⁷⁶ Kokkuvõttes ei omanud riik vaatamata seadustele siiski väga kindlat kontrolli koguduste finantsolukorra üle ja aja jooksul see kontroll nõrgenes.

1.3. Kirikuhoonete seisukord nõukogude aja eri perioodidel

Esimese nõukogude okupatsiooni ajal säilisid kirikuhooned üldjoontes endises olukorras, kui välja arvata neil aladel asuvad pühakojad, mis punaarmee baaside tõttu neile kasutada anti. 1941. aasta suvel, mil punaarmee taganes ja Saksa väed hõivasid Eesti, said kirikuhooned aga kannatada.⁷⁷ Pihta said nii linna- kui ka maakogudused, mis jäid n-ö vaenlase tule alla.

Nõukogude okupatsioon 1940–1941. aastal Eesti Vabariigi aegset muinsuskaitseseadust ei muutnud ning senised vastavad institutsioonid jätkasid oma tööd. Ka saksa okupatsioon jätkas muinsuskaitse tööd Eesti omariiklusaegse seaduse alusel.⁷⁸

Alates 1943. aastast survestasid saksa okupatsioonivõimud kirikuid (nii luteri- kui ka õigeusu) loovutama kirikukelli relvatööstuses vajamineva metalli jaoks. Võimu initsiatiivil koostati kirikukellade nimekiri, milles sisalduvad „vähemväärtuslikud“ kellad pidid minema sulatamisele. Kuid asi sai läbi räägitud siis seda nõudmist siiski leevendati.⁷⁹

Nii mõnelegi hoonele sai sõja ajal saatuslikuks see, et kirikuid kasutati vaatlus- ja tulejuhtimispunktidenä.⁸⁰ Näiteks Sõrves asuv Anseküla luteri kirik hävis täielikult. Esmalt süütasid kiriku 1941. aastal taganenud nõukogude väed, 1944. aastal lasksid saksa väed kiriku aga õhku.⁸¹ Väga raskeks osutus just 1944. aasta, kui Punaarmee asus uuesti Eesti territooriumi hõivama ja sõjategevus oli eriti aktiivne.⁸² Saksa vägede taganemisel Eestist hävines suurel hulgal kirikuid ja palvelaid. Osa neist hoonetest sai hukka otseses sõjategevuses, osa põletati lihtsalt primitiivsest hävitamiskirest. EELK kirikutest ja

⁷⁶ Remmel 2011:153.

⁷⁷ Rohtmets 2019:148.

⁷⁸ Krista Kodres. Arhitektuuripärandi restaureerimine: ideoloogia, poliitika, tegevuspraktika. – *Eesti kunsti ajalugu 1940–1991*. II osa. Toimetaja: Jaak Kangilaski, 2016, 407.

⁷⁹ Rohtmets 2019:102.

⁸⁰ Rohtmets 2019:148.

⁸¹ Rohtmets 2019:148.

⁸² Rohtmets 2019:148.

palvelatest hävis ja sai kannatada 25,7%.⁸³ 1944. aastal sai Eestis kahjustusi 79 kirikuhoonet ja 24 täiesti hävitatud.⁸⁴

Sõja ajal või pärast sõda varemetesse jäänud ning sõjakahjustusi saanud kirikute ja palvemajade taastamine oli eri põhjustel raskendatud. Nagu varem mainitud, oli peapõhjuseks riigi vaenulik suhtumine kirikusse ja sellest johtuvalt tehtud takistused hoonete taastamiseks. On ka siiski erandlikke näiteid kirikute taastamisest. Üheks selliseks oli näiteks Põltsamaa kirik.⁸⁵ Taastamisel olid põhilisteks probleemideks raha ja materjalide puudus. Samuti oli puudu osavatest töökätest. Seetõttu mitmed varemetesse jäänud kirikuhooned lammutati.⁸⁶ Mõnel juhul, näiteks Pärnus ja Narvas, otsustati vanast linnaansamblist loobuda ja seetõttu kadusid varemetes kirikud linnapildist.⁸⁷ 1. jaanuari 1946. aasta seisuga oli palvelaid ja kirikuid kokku 471 üksust. Viis aastat hiljem, 1. jaanuaril 1951 oli neid 276. Seega likvideeriti selle aja jooksul ühtekokku 195 kirikut ja palvemaja ehk 41% kogu senisest kirikute ja palvemajade võrgustikust.⁸⁸ Enamikel juhtudel tähendas koguduse likvideerimine ka kiriku või palvemaja võõrandamist, hoonele uute funktsioonide andmist, lammutamist või varemetesse jäämist.

Nõukogude perioodi mõju sakraalhoonetele oli piirkonniti ja uskkonniti erinev. Maapiirkondades said kõige rohkem kannatada õigeusu kirikud ja vabakogudused, luteri kirikutel läks suhteliselt hästi. Paljud maapiirkondades asuvad õigeusu kirikud on siiani varemeis,⁸⁹ näiteks Kuri kirik Hiiumaal, Kilingi, Kalli ja Surju õigeusu kirik Pärnumaal jne.

Linnades aga suleti ühtmoodi kõiki kogudusi ja et koguduste tegevust piirata, siis suleti ka hooneid ja võeti tegutsevalt koguduselt ära. Sõjas alles jäänud sakraalhoonetele anti uusi funktsioone.⁹⁰ Hoonete äravõtmise eesmärgiks oli koguduste võrgustiku

⁸³ Martin Juhkam. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – *Eesti saatuseaastad 1945–1960. V: Ikestatud rahvas*. Toimetaja: Richard Maasing, Stockholm: EMP, 1968, 146.

⁸⁴ Riho Altnurme. *Eesti Evangeelne Luterik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964)*. – *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus*. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, 223.

⁸⁵ Altnurme 2000:120.

⁸⁶ Rohtmets 2019:147.

⁸⁷ Rohtmets 2019: 149–150.

⁸⁸ Vello Salo. Usklike tegevuse plaanipärane piiramine. Usuasjade voliniku Johannes Kivi tegevusest aastatel 1945-1951. – *Juubelikogumik Evald Saag 85*. Koostaja: Tiit Salumäe. Tartu: Eesti Kirik (EELK Kirjastusosakond), 1997, 59.

⁸⁹ Rohtmets 2019:151.

⁹⁰ Rohtmets 2018:168–169.

lagundamine või hõredamaks muutmine.⁹¹ Usukultushoone ei tohtinud ka näiteks asuda kooli või lasteaia lähedal.⁹²

Ära võetud pühakojasid muudeti kõige sagedamini laohooneteks. Paljusid kirikuhooneid kasutati spordihoonena.⁹³ Ent kirikuid muudeti ka raamatukogudeks või muuseumihoidlaks. Näiteks varemetsesse jäänud Käina kirik oli kasutusel naftalaona, lasketiiruna, lauluväljaku ja välirestoranina.⁹⁴ Maal asuvatesse pastoraatidesse paigutati koolid, tehti korterid või külanõukogude ja kolhooside ning sovhooside ametiruumid.⁹⁵ Mida uuem pühakoda oli, seda suurema tõenäosusega leiti sellele uus funktsioon. Hoonest ilmajäämise tõttu lõpetas nii mõnigi kogudus tegevuse või liideti see mõne teise kogudusega ja siis tegutseti edasi mõne teise koguduse ruumides.⁹⁶ Näiteks Põide kirik Saaremaal, mis läks põlema 1940. aastal pikselöögi tagajärjel (Teedemaa 1986:130). Kogudus likvideeriti (31.03.1948) (Nelis 1999:20) ja koguduse liikmed said aeg-ajalt koos käia metodistide Kõrkvere palvemajas (Vihuri 2007:446). Sellest pikemalt edaspidi.

Kirikute ja palvemajade kogudustelt äravõtmine hoogustus 1950. aastatel. Eriti aktiivseks muutus see tegevus 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses. Luteri kirik küll pääses kergemalt, kuid kogudustelt võeti ära pastoraadid. Näiteks 1962. aastal kutsuti kõikide koguduste esimehed Kingissepa rajooni täitevkomiteesse, kus neile teatati mitmetest uutest keeldudest ja muuhulgas andi teada, et lähemal ajal võetakse kogudustelt ära kiriklad ja kõrvalhooned ning arutusele tulevat ka kirikute sulgemise küsimus.⁹⁷ 1970.–1980. aastatel suutsid mõned aktiivsemad kogudused endale ehitada uue kogudusemaja, ent pastoraate ei saanud kogudused tagasi enne iseseisvuse taastamist.⁹⁸

Sõjaeelsel perioodil Saaremaal tegutsenud 14 luterlikust kogudusest oli 1952. aastaks alles 12. Kirikuta jäänud EELK kogudustest lakkas tegutsemast Põide.⁹⁹ See, et 1963. aastal tõsteti järsult kirikute kindlustus- ja hoonetemaksu oli raske hoop nii väikestele

⁹¹ Rohtmets 2019:151.

⁹² Altnurme, Remmel 2018:215.

⁹³ Rohtmets 2019:151.

⁹⁴ Rohtmets 2019:154.

⁹⁵ Rohtmets 2018:168.

⁹⁶ Rohtmets 2019:147.

⁹⁷ Vihuri 2007:447.

⁹⁸ Rohtmets 2019:151.

⁹⁹ Vihuri 2007:446.

Saaremaa kogudustele,¹⁰⁰ kelle kasutada ja ülal pidada olid suured kirikud kui ka Hiiumaa kogudustele. Maksud tõusid 10-15 kordseks ja paljud Hiiumaa kogudused arvasid, et kirikute uksed ei jää kuigi kauaks lahti.¹⁰¹

Vaatamata raskele majanduslikule olukorrale õnnestus luteriusu kirikutel 1950.–1960. aastatel hakata korda tegema kirikuhooneid.¹⁰² 1960.–1970. aastail tekkis nii kohalikul kui ka riigi tasandil mõte varemtes või oma otstarvet muudetud ajaloolistest luteri pühakodadest pärast remonti kujundada muuseumid-kontserdisaalid. See plaan oli Hiiumaal näiteks Pühalepa kirikuga. 1970.–1980. aastatel jõuti mitmete kirikute puhul selles osas üht-teist ka ära teha, kuid Eesti taasiseseisvumine ei lasknud plaanil teostuda. Nii said neist hoonetest jälle kirikud (v.a Niguliste kirikust).¹⁰³ Nii sündis ka Pühalepa kirikuga, mis taaspühitseti 1993. aastal.¹⁰⁴

1970.–1980. aastatel algasid mitmetes kirikuhoonetes tõsisemad remonditööd, kusjuures abi tuli ka kohalikelt kolhoosidelt.¹⁰⁵ Samal ajal mitmel pool Eestis kohalikel kolhoosidel mõte ehitada kirikuhooned ümber klubideks. Nii oleks küll olnud võimalus teha maakirikute varemed korda, kuid sellega oleks kadunud hoone esialgne funktsioon. Kirikute klubideks muutmine jäi enamasti siiski ainult plaaniks.¹⁰⁶

1980. aastate lõpul, uute olude saabumise ja usulise ärkamise ajaga, tekkisid paremad võimalused kirikute taastamiseks või remontimiseks. 1986. aastal alustasid kodanikuorganisatsioonidena tegevust muinsuskaitse klubid, millega liitusid ka vaimulikud. Selle tulemusena hoogustus ka kirikute korrastamine, selleks korraldati talgutöid.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Vihuri 2007:450.

¹⁰¹ Saard 2009:408.

¹⁰² Rohtmets 2019:120.

¹⁰³ Rohtmets 2019:156.

¹⁰⁴ Fredi Tomps. Eesti kirikute tornikella kaiked. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 61.

¹⁰⁵ Rohtmets 2019:151.

¹⁰⁶ Rohtmets 2019:155.

¹⁰⁷ Rohtmets 2019:163.

II. Kirikute sõjakahjustused ja taastamine

2.1. Sõjakahjustused

Nõukogudeaegsele kirikuelule ja kirikute ning palvemajade kasutamisele jättis sügava jälje Teine maailmasõda. Sõja käigus said paljud kirikud kannatada ja nende taastamine ning väiksemate sõjakahjustuste likvideerimine oli koguduste jaoks sõjajärgsetel aastatel eluliselt oluline teema, et kogudused saaksid tegevust jätkata. See oli seda raskem, et riik kirikute taastamist tavaliselt ei toetanud.

1939. aastal oli Eesti Vabariik sunnitud sõlmima Nõukogude Liiduga nn baaside lepingu, mille alusel rajati nii Saaremaale kui ka Hiiumaale arvukalt nõukogude rannapatareisid ja sõjalennuvälju.¹⁰⁸

Kirikutele osutusid kõige raskemateks aegadeks 1941. aasta suvi, kui Nõukogude armee hakkas taganema ja Eesti hõivati Saksa vägede poolt ning 1944. aasta, mil punaarmeelehed annekteerisid uuesti Eesti.¹⁰⁹ Neil aastatel toimunud lahingute tagajärjed olid eriti rasked Saaremaale ja eriti Sõrve poolsaarele.¹¹⁰ Ajaloolane Mati Laur on väga vaimukalt märkinud, et Teise maailmasõja ajal oli Sõrve kõike muud kui Körberi (Anseküla kiriku pastor 1864) laulusalmi „vaikne kena kohakene”.¹¹¹

Vaatamata sellele, et 1944. aasta sügisel muutus Saaremaa lahingute tallermaaks ja kirikud said sõjapurustusi, läks Saarte praostkonna luteri kirikuhoonetel siiski üldiselt hästi. Purustatud kirikuid oli, aga üksikute eranditega jäid kirikuhooned siiski puutumata, säilitades oma sakraalse funktsiooni. EELK Kaarma Peetri koguduse hooldaja-õpetaja Ivar-Jaak Salumäe on 1975. aastal kirjutanud: „Ja ega Saaremaa kunstivaradki ole viimase 30 aasta jooksul vähenenud, sest viimane laastav sõda oli nende vastu suhteliselt armuline. ...Kirikud said küll – ühed vähem, teised rohkem – kannatada, kuid ükski neist ei hävinud (kui jätta kõrvale Põide kirik, mille tegelikult laastasid hoolimatud ja mõistmatud inimesed sõja ajal ja veel rahupäevade jooksul kuni üsna viimaste aegade ni välja)“.¹¹² Salumäe seisukohta tuleb pisut täiendada. Anseküla kirik siiski hävis sõja ajal 1944. aastal.

¹⁰⁸ Kaur Alttoa. *Saaremaa kirikud*. Tallinn: Kunst, 2003, 86.

¹⁰⁹ Rohtmets 2019:148.

¹¹⁰ Alttoa 2003:86.

¹¹¹ Mati Laur. *Eesti kihelkonnakirikud*. Tallinn: Avita, 2018, 17.

¹¹² EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, Ivar-Jaak Salumäe ülevaade Kaarma kogudusest, pagineerimata.

Enne kui Saarte praostkonna kirikute puhul rääkida põhjalikumalt sõjakahjustustest, tuleb kindlasti mainida, et kirikuhoone võis langeda ka hoopis tuleõnnetuse ohvriks. 1939. aasta sügisel oli Põide kirik nõukogude sõjaväelaste käes. 6. augustil 1940. aastal (Mati Laur on tabavalt kirjutanud, et samal päeval kui „Stalin laskis Eesti võtta Nõukogude Liidu rüppe, lajatas veel kõrgem kirikule pikselöögi, mis jättis jumalakojast alles vaid müürid“¹¹³) süttis pikselöögist kiriku tornikiiver ja tulekahjus sai kannatada ka torni võlv, mis aga päästis ülejäänud kiriku hävimisest. Torni alaosas ning lääneseinas olid praod.¹¹⁴ Tornikiiver, puitvahelaed tornis ja pikihoone katus hävisid.¹¹⁵ Tulekahjus hävis ka Põide kiriku ajalooline sisustus, kuid säilisid mitmed epitaafid ja hauaplaadid, mille seas kõige huvitavamad on arhailised trapetsiaalsed reljeefidega kaetud hauakivid.¹¹⁶ 1940. aastatel, kui kirikus oli nõukogude sõjaväe ladu, lõhuti kiriku põlemise üle elanud skulptuure.¹¹⁷

Pikne ei säästnud ka Hiiumaad. 12. augustil 1942. aastal, umbes kella nelja paiku päeval, sai Kõpu abikirik-kabel pikse tabamuse ja süttis põlema. Kirikust suudeti päästa üksnes armulauariistad, kirikutekstiilid, pildid, raamatud ja lühtrid. Kiriku taastamiseks korraldati küll Reigi koguduses korjandus, ent pärast seda väljendas abipraost Henn Unt kahtlust kas kogudus suudab kiriku tulevikus üles ehitada.¹¹⁸

Kõige rohkem said Saarte praostkonna kirikud kannatada seetõttu, et mitmed neist olid sõja ajal kasutusel vaatlus- ja tulejuhtimispunktidena. 1939. aastal võttis nõukogude sõjavägi Paluküla kiriku (Kärdla kiriku Paluküla kabeli) enda valdusesse ja kiriku torni hakati kasutama vaatluspostina.¹¹⁹ Sõjavägi rüüstas kirikuhoonet, selle kelder oli kasutusel laoruumina, hiljem kasutasid kohalikud elanikud seda jääkeldrina. Paluküla kabeli ukсед ja aknad ning orel purustati 1941. aastal.¹²⁰ Kuulid olid purustanud kabeli aknad ning rikkunud hoone välisseinu, samuti tornikiivri; osa torniaknaid oli koos raamidega

¹¹³ Laur 2018:149.

¹¹⁴ Anna Liisa Sikk. *Tellis kui ehiskivi. Konserveerimisproblematika Põide kiriku näitel*. Eesti Kunstiakadeemia (EKA) magistritöö, 2015, 46.

¹¹⁵ Ago Teedemaa. *Keskaegsete arhitektuurimälestiste restaureerimine ja konserveerimine Nõukogude Eestis (1950–1985)*. Tartu: Tartu Ülikooli diplomitöö, 1986, 130.

¹¹⁶ Alttoa 2003:71.

¹¹⁷ Alttoa 2003:75.

¹¹⁸ Saard 2009:305.

¹¹⁹ Kaur Alttoa. *101 Eesti pühakoda*. Tallinn: Varrak, 2015, 71.

¹²⁰ Saard 2009:304

purustatud. 1941. aastal rajati kiriku ümber kaitsekraave.¹²¹ Palukülast pärit Haapsalu koguduse õpetaja Konstantin Kütt olevat võtnud kirikus remondi ellu viimise enda peale, kuid sõja tingimustes ei jõutud midagi teha. Konstantin Kütt hukkus merel 1944. aasta septembris kui ta Eestist põgenes.¹²²

15. septembril 1941. aastal hävis sõjatules sõjalise vaatluspostina kasutatud Muhu kiriku puutorn koos katusega.¹²³ Sakslased avastasid Muhu kiriku tornis vene vägede vaatlusposti ja vastase hävitamiseks visati saksa lennukitelt süütepomme ja nii läkski torn koos katusega põlema. Kirikust jäid järele vaid müürid.¹²⁴ Illimar Toomet on oma EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöös täpsustanud, et kirikuhoone oli süttinud seetõttu, et kiriku lähedal asusid nõukogude armee kahurid, millega tulistati sakslasi. Kirikutornis asus vaatluspunkt koos sõduritega ja sealt juhiti kahurituld. Saksa lennuk olevat seda rünnanud leekkuulidega, mistõttu süttisid puidust torn ja tõrvatud sindlikatus.¹²⁵

Muhulasest kirjamees Vassili Auväärt meenutab: „Muhu kiriku juurest leidsime plekist tornikuke, mis on säilinud tänaseni. Katus, torn ja kogu sisustus olid ära põlenud. Siiani pole päris selge, kuidas kirik süüdati. M. Suu räägib süütepommist, ajaloolane Mati Õun peab süüdlaseks kiriku akendele üles seatud venelaste kuulipildujaid. Nende hävitamiseks olevat kohale toodud 20-mm õhutõrjekahur, millest läbi akende kirikusse tulistati ja seeläbi hoone põlema süüdati. Õnn seegi, et seinad püsti jäid Mis aga siis oleks juhtunud kui 500-kilogrammiline pomm, mille Saksa lennuk ilmse sihiga kirikut tabada alla heitis, kuid mis sellest mõnekümne meetri kaugusele apteegi kiviaiale kukkus, lõhkenud oleks? Apteegist, kirikust ja selle vastas asuvast pastoraadihoonest oleks tänaseks alles vaid mälestus. Õnneks pomm ei lõhkenud ega riivanud isegi paari meetri kaugusel asuva maja puitseina..... Mõne päeva pärast oli see sealt ära viidud.“¹²⁶

¹²¹ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=3377&id=2050. Viimati vaadatud 19.7.2021.

¹²² Elmar Vrager. Kärkla koguduse ajaloost. – *Eesti Kirik* nr 2, 1982, 66.

¹²³ Ago Rullingo. Muhu Katariina kirik. – *Muhumaa. Loodus, aeg, inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001, 280.

¹²⁴ Vassili Auväärt. Meenutusi kahest sõjasügisest Muhus. – *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004*. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2005, 173.

¹²⁵ Illimar Toomet. *EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1998, 18.

¹²⁶ Auväärt 2005: 174–175.

Kiriku puust haritorn lääneviilu kohal¹²⁷ ning pikihoone ja kooriosade katused hävinesid täielikult, osaliselt hävis kiriku sisustus.¹²⁸ Muhu kiriku altari ja kantsli kohta tegi 1943. aastal põhjaliku analüüsi kunstiteadlane Sten Karling. Tõenäoliselt hävis 1941. aasta rünnaku järgses tulekahjus ka 18. sajandil kiriku pikihoone lõunaseina idanurka ehitatud empoorrõdu.¹²⁹ Pärast kiriku põlengut kirikut rüüstati – orel oli kahjustatud (keegi olevat nagu põlevat ainet orelisse visanud), kiriku aknad ja kantsli kaks lühtrit purustatud. Koguduse juhatuse liikmed olid päästnud altaripildi.¹³⁰

Muhu kirik muutus pärast 1941. aasta tulekahju kasutamiskõlbmatuks. Hoone arhitektuuriline osa ei saanud küll väga tõsiselt kannatada, aga kuna kirik jäi pärast sõda aastateks katuseeta, siis said kahjustusi interjööri ja eriti seinamaalingud.¹³¹ Esialgu kaeti kirik konserveeriva katusega ning nii hoiti ära võlvide varisemine ja seinamaalingute täielik hävinemine.¹³²

Muhu pastoraat võeti 1941. aastal kohaliku täitevkomitee käsutusse ilma, et selle eest oleks renti makstud. 1942. aasta sõjategevuses sai pastoraat kannatada. Purunesid kõik hoone aknad. Sama aasta lõpuks aknad parandati ja osa hoonest anti rendile postkontorile, telefonikeskjaamale ja vallavalitsusele. Kogudus sai sellest kasutada vaid kolme ruumi.¹³³

Muhu kirikuga sama kurb saatus sai osaks ka Käina kirikule Hiiumaal. 14. oktoobril 1941. aastal tabas Käina kirikut läbi kooriruumi lae kukkunud Saksa süütepomm, mis põletas hoone varemeiks.¹³⁴ Seetõttu hävis ka kogu Käina kiriku sisustus, sh palju kultuuriväärtusi nagu elusuurune Nicolause puuskulptuur, renessanssvormides kantsel ja helilooja Rudolf Tobiase köstrist isa Johannese 1870. aastal ehitatud orel.¹³⁵ Käina kiriku

¹²⁷ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=194&id=196. Viimati vaadatud 19.7.2021.

¹²⁸ Teedemaa 1986:129.

¹²⁹ Rullingo 2001:286.

¹³⁰ Toomet 1998:19.

¹³¹ Rullingo 2001:288.

¹³² Toms 2019:59.

¹³³ Kaisa Lensen. *Pastoraadihoonete ajalugu, seisukord ja väärtustamine. Ettepanek Muhu pastoraadi kasutuselevõtuks ja interjööride restaureerimiseks*. EKA magistritöö, 2019, 64; Toomet 1998:19.

¹³⁴ Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: Hiiumaa Käina kirikuvareme lugu, 11.03.2018 forte.delfi.ee/artikkel/81401291/jaak-juskega-kadunud-estit-avastamas-hiiumaa-kaina-kirikuvareme-lugu; kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=1608. Viimati vaadatud 19.7.2021.

¹³⁵ Alttoa 2015:68.

juurde kuuluvad teised hooned põlesid sõjategevuse käigus maha.¹³⁶ Pastoraadihoone jäi aga püsti.

Mitme Saaremaa kirikuhoone juures nägi nõukogude võim kurja vaeva, et kiriku tornist vabaneda. Näiteks Kärla kirik, mida kasutati esimese nõukogude okupatsiooni ajal nõukogude lendurite kasarmuna.¹³⁷ 1940. aastal rajasid nõukogude väed Kärla lähedale Kogula külasse sõjaväe lennuvälja. Kärla kiriku ilus pikk ja 1939. aastal tsingitud plekiga kaetud torn olevat aga lenduritele ette jäänud. Arvatavasti kardeti, et torn reedab lennuvälja asukoha või pelgasid lendurid kogemata vastu kirikutorni lennata. 15. augustil 1941. aastal lõhuti kirikutorn kirikuõues tükkideks. Algselt prooviti torni maha tõmmata ühe traktoriga, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Seejärel saeti läbi tornikiivri neli tugiposti ja torn tiriti alla mitme traktoriga. Teade Saksa vägede vallutamise järgsest ajast kõneleb selles, kuidas 7. novembril 1941. aastal olid kiriku ukseid lahti, mitmed aknad ja orel purustatud ning kiriku arhiiv vedeles põrandal. Armulauariistad said päästetud, sest keegi kaupmees Saulin olevat need võtnud enda kätte hoiule.¹³⁸

1941. aasta juunis oli kohaliku valla täitevkomiteel tekkinud plaan Mustjala kiriku torn maha tõmmata. Kohale toodi juba vintsid ja köied, kuid kuna kiriku torn oli tähtis meremärk, siis üks vana meremees oli selle plaani maha laitnud. Võimukandjad olid ilmselt teadlikud, et uus võim võib neid sõjaliselt olulise objekti purustamise eest karistada ja ehk seetõttu jäi torn terveks.¹³⁹ Et Mustjala asub Saaremaa põhjarannikul, siis jäi kirik otsesest sõjategevusest puutumata.¹⁴⁰ Mustjala kirikul ei olnud suuri purustusi ning hoones ei toimunud rüüstamisi, kuid esines mõningaid teateid vargustest. Näiteks oli keegi kohalikest inimestest käinud ringi kirikust ära viidud rohelisest altarikattest tehtud seelikuga.¹⁴¹ Nõukogude okupatsiooni algul elasid Mustjala kiriku pastoraadis nõukogude sõjaväelased.¹⁴²

Juba põgusalt sai mainitud Anseküla kiriku väga kurba saatust. Kuna kirik asus Saaremaal Sõrvele viiva maantee ääres ja just Sõrve poolsaarel toimusid kõige ägedamad

¹³⁶ Saard 2015:1070.

¹³⁷ Reinsoo 1999:42.

¹³⁸ Reinsoo 1999:39–40.

¹³⁹ Saks 2003:10–11.

¹⁴⁰ Saks 2003:58.

¹⁴¹ Saks 2003:11.

¹⁴² Saks 2003:10.

lahingud Saaremaa pinnal, siis jäi kirik jalgu nii 1941. aasta kui ka 1944. aasta sõjategevusele.¹⁴³ 1941. aasta sõjasuvel panid taganevad venelased kiriku põlema.¹⁴⁴

Sõja ajal toimus kirikutes ka lõhkumisi ja rüüstamisi. Näiteks 1941. aastal kasutasid Reigi kirikut nõukogude sõjaväelased, kes lõhkusid seal oreli. Reigi koguduse leerimaja hävis, pastoraadi muutsid sõdurid elamiskõlbmatuks.¹⁴⁵ Kärkla kirik jäi küll otsesest sõjategevusest puutumata, aga 1941. aastal olevat kirikust ära viidud altari-ja kantslikatted, armulauakarikas ja muid esemeid.¹⁴⁶ 1941. aasta sügisel, Vene vägede taganemisel Kärclast, põletati kogudusemaja.¹⁴⁷

Saksa okupatsiooni ajal üritati kirikute sõjakahjustusi likvideerida ja hooned taastada. Mõnel juhul see ka õnnestus. Peaasjalikult puudutas see kirikute torne ja katuseid, aga ka pastordaadihooneid. Näiteks 5. oktoobril 1941. aastal, ehk samal päeval, mil viimased punaarmee riismed Sõrves saksa vägedele ja Eesti vabatahtlikele alistusid, kogunes Muhu koguduse juhatus hädakoosolekule, et arutada, mis kirikuhoonest saab. 1942. aasta veebruaris kirjeldati olukorda nii: „15. septembril kell 10 hommikul oli katusest näha tuld ja kuna katus oli puidust ja tõrvatud, siis see süttis kergesti. Alles on otsmised viilud ja kivimüür koos võlvidega, keskaegne kantsel sai rängalt kannatada.“¹⁴⁸ 12. oktoobril 1941 toimus kiriku varemete juures jumalateenistus. Suurim mure oli seotud katuse taastamisega – ajutise katuse tegemisest loobuti ja otsustati teha uus katus. 1942. aasta alguses paluti abi Sisdirektooriumi Kõrgehituse Valitsuse ja Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumilt. Ka Muhu vallavalitus olevat olnud kiriku remondi toetamisega nõus, aga selleks pidi konsistoorium ise vallavalitsuse poole pöörduma. Koguduse juhatus arvas, et katuse taastamine võib maksta 200 000 riigimarka (koguduse 1942. aasta eelarve oli 1500 riigimarka). Muinsusdirektooriumilt saadi 6000 riigimarka ja selle eest taheti osta 500 tihumeetrit puitu.¹⁴⁹ Katuse taastamine osutus rahanappuse tõttu raskeks. 1943. aasta novembris peetud juhatuse koosolekul lubas Muhu kogudusse erakorraliselt (kuna kogudus

¹⁴³ Plaat 2003:164; Alttoa 2015:158.

¹⁴⁴ Laur 2018:17; Rohtmets 2019:148.

¹⁴⁵ Saard 2009:304; Saard 2015:1070.

¹⁴⁶ Saard 2009:304.

¹⁴⁷ Elmar Vrager. Saja-aastane Kärkla kirik. – *Eesti Kirik* nr 10, 1963, 155.

¹⁴⁸ Toomet 1998:17.

¹⁴⁹ Toomet 1998:19.

oli õpetajata) õpetajaks saadetud Endel Puusepp EELK Konsistooriumi ees kaitsta taotlust katusematerjali hankimiseks.¹⁵⁰

1942. aasta märtsis saatis Kärla kogudus EELK Konsistooriumile kirja, kus soovitati Kärla kirik korda teha. Kirjas märgiti, et 1941. aastal maha tõmmatud torni puuosad on kadunud, kuid osa katuseplekki on alles. Et kirikut lagunemast hoida (torni laed ja trepid olid halvas seisus jms), siis tuli kiriku torn kinni katta ja teha hädatööd. Kirjas mainiti rahanappust: „Praeguses olukorras ei saa torni endise plaaniga mitte ehitada, kogudusel puudub selleks raha, pole ka materjali saada, toetuste peale ei saa ka suurt lootust panna. Koguduse juhatus ei oska ka plaani teha ega eelarvet.“ 1942. aasta märtsis saatis koguduse õpetaja Endel Juhan Kõpp oma isale, piiskop Johan Kõpule kirja, kus ta andis teada, et torn laseb sademeid läbi ja selle tõttu saavad kannatada ka seinad, põrand ning torni puuosad ja et juhatus on selle probleemi lahendamiseks juba pöördunud ka konsistooriumi poole.¹⁵¹

Koguduse abipalvele vastati ja Johan Kõpp pöördus seejärel Saaremaa Maavalitsuse poole. Kõigepealt oli kiriku torn vaja katta ajutise katusega, aga kuna kogudusel polnud tööde tegemiseks vajalikku raha, siis konsistoorium palus maavalitsuselt abi ehitusloa ja materjalide saamiseks ning ka nende eest tasumiseks.

1943. aastal õnnestuski Kärla kirikutorni varemetele ehitada uus torn, mis, tõsi küll, oli varasemast palju madalam. Sõjaaja taastamistööde seas väärrib seega aga siiski esile tõstmist. Koguduse enda vahenditest poleks seda olnud võimalik valmis ehitada, sest 1943. aasta eelarve kulude aruandes on välja toodud Kärla kiriku torni ehitus ja trepi parandus summas 1023,73 riigimarka.¹⁵² Niisiis sai torni taastamine võimalikuks tänu kohaliku võimu toetusele ja torni ehitusest olevat osa võtnud ka kirikuvanem Juhan Kabel ning teised koguduse liikmed.¹⁵³

Kirikuhoone polnud siiski koguduse ainus murelaps. 12. märtsil 1942. aastal EELK Konsistooriumile saadetud kirjas,¹⁵⁴ palus Kärla kogudus kirikumaksust vabastust, sest remonti sooviti teha ka õpetaja majas. Vene väed olid seal lõhkunud ja muutnud maja

¹⁵⁰ Toomet 1998:21.

¹⁵¹ Reinsoo 1999:40.

¹⁵² kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3602&id=3593. Viimati vaadatud 19.07.2021.

¹⁵³ Reinsoo 1999:41.

¹⁵⁴ Reinsoo 1999:40

elamiskõlbmatuks (vana pliit ja ukسلukud olid kadunud, aknaklaasid puudusid ja mõnel aknal olid raudtrellid ees, ahjud tuli ümber ehitada ja uued ahjuüksed muretseda). Venelastel olevat olnud plaan kirikla koguni õhku lasta, aga õnneks jäi see tegemata.¹⁵⁵

Hiiumaal asuva Pühalepa kiriku torn oli nõukogude võimu algaastatel samuti kasutusel vaatluspostina ning seetõttu said torn ja katus kahjustusi. Õigupoolest oli kirik juba enne Teist maailmasõda olnud kehvas seisus ja konsistoorium määras kiriku remondiks ühekordset toetust 500 krooni ulatuses.¹⁵⁶

Kirikutorn lasi tugevasti vihma läbi ja 29. juulil 1943. aastal palus Pühalepa koguduse juhatuse esimees Johannes Uuskar konsistooriumilt selle kordategemiseks rahalist toetust. Kuna sõjavägi oli hõivanud koguduse pastoraadi, siis oli vaja raha ka pastoraadi ruumide ja katuse remontimiseks. Konsistoorium eraldaski kogudusele 300 riigimarka.¹⁵⁷ Ühtlasi tehti jõupingutusi selleks, et kirik päris ära ei häviks.¹⁵⁸ Remonti tehti ka Jämaja kiriku juures Saaremaal, milleks kulus 1943. aastal 2343 riigimarka.¹⁵⁹

1942. aastal mainiti Kaarma koguduse protokollides sõjakahjustusi. Revisjonikomisjon oli aga leidnud, et paljud koguduse asjad olid kaduma läinud, ning katus ja torn vajasis parandamist. Torn oli ilmselt lahingutegevuse käigus päris korralikult kahjustusi saanud ja seega otsustas koguduse juhatas konsistooriumi kaudu pöörduda haridusdirektooriumi poole, kus oli ametis volinik muinsuskaitse alal, et saada sealt torni remontimiseks rahalist toetust.¹⁶⁰

Nõukogude ajal EELK Kaarma Peetri kogudust hooldajaõpetajana teeninud Ivar-Jaak Salumäe on 1974. aastal Kaarma kiriku kahjustustest kirjutanud järgmist: „... et need mitmed mürsud ja rohked kuulipilduja- ja automaadi valangud, mis sõjakeerises Kaarma kiriku torni pihta suunati, ei purustanud seda päriselt ega süüdanud põlema. Nimelt arvati kiriku tornis olevat olnud vastase vaatepost (ja küllap selleks võis alustki olla) ning torni plekk-kiiver tulistati hõredaks. Arusaadavalt purunesid ka kiriku aknad ja sai tugevasti

¹⁵⁵ Reinsoo 1999:51–52.

¹⁵⁶ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=311&id=313. Viimati vaadatud 18.07.2021

¹⁵⁷ Antti Leigri. *Pühalepa koguduse elu ja tegevuse kajastamine EELK Konsistooriumi ning koguduse vahelises kirjavahetuses aastatel 1920–1951*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2007, 51.

¹⁵⁸ Leigri 2007:56.

¹⁵⁹ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=1268&id=3582. Viimati vaadatud 18.07.2021.

¹⁶⁰ Nelis 1999:13–14.

kannatada katus.“ Kaarma koguduse liikmed olevat päästnud ehk peitnud kiriku põrandale ühe kiviplaadi alla kiriku vana altari 12 apostlit.¹⁶¹

Kirikute korda tegemise kõrval kehtestas Saksa okupatsioonivõim kirikutele riikliku normatiivi kirikukellade saatmiseks Saksa sõjatööstusele, kus valitses suur värvilise metalli puudus. 1942. aastal saatis EELK Konsistoorium Kaarma kogudusele ringkirja, et kogudused peavad täitma okupatsioonivõimude korraldust värvilise metalli äraandmise kohta. Selle kohta tegi koguduse juhatus järgmise otsuse: „Ära anda kaks mittekasutusel olevat väiksemat kirikukella ja kuue ukse vasest käepidemed kui neid mõne muu käepidemega asendada saab.“¹⁶²

Emmaste kogudus püüdis kirikukellade saatmisest hoiduda ja kohalikud elanikud otsustasid need ära peita. Kellad olid peidus rohkem kui viiskümmend aastat. 1943. aasta varakevadel tõid kolm meest salaja väiksema – 15–20 kilose kella tornist alla ja matsid selle Prassi järve poole viiva tee servale, Harju külakiige lähedusse. Sama aasta sügisel maeti suurem, 196 kilone kell, kaheksa mehe poolt (Riho Saardi andmetel tegid seda kuus koguduse liiget jaaniöö) kirikust u 150–200 meetri kaugusele.¹⁶³

Üks kellade peitjatest oli Erik Vähi, kes elas pärast sõda Rootsis ning andis 1990. aastate algul juhtnööre, kuhu kellad peideti. Üheks kellapeitjaks oli ka Theodor Pruul, kes püüdis kella esmalt ise otsida ja andis siis vihje Hiiumaal tegutsenud Ameerika Rahukorpuse liikmele Douglas Wells'ile, kes võttis nõuks kell üles otsida.¹⁶⁴ Metalllotsimise aparaadiga 1. detsembril 1994. aastal ja see õnnistati tollase peapiiskopi Einar Soone poolt 4. detsembril 1994.¹⁶⁵

Valjala Martini koguduse noor hingekarjane Adolf Kaarme ei allunud idaalade riigiministri 11. detsembri 1942. aasta korraldusele saata Valjala kiriku tornikell Saksamaa sõjatööstusesse ja nii püsib 1930. aastatel torni pandud kell siiani.¹⁶⁶

1944. aasta sügis tõi sakslaste taganemise ja punaarmee uue pealetungi, mille käigus said saarte kirikud taas kannatada. Näiteks Karja kiriku ja kirikla vahetuses

¹⁶¹ Salumäe, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

¹⁶² Nelis 1999:13.

¹⁶³ Saard 2009:308.

¹⁶⁴ www.postimees.ee/28713/emmaste-kirikukella-legend-elab-taies-hiilguses Viimati vaadatud 19.7.2021.

¹⁶⁵ Lembit Edward Pihlberg. Emmaste kiriku kelladest. – *Eesti Kirik* nr 3, 1996, 90–91.

¹⁶⁶ Ave Mõistlik. *EELK Valjala Martini koguduse arengud ja kroonika aastatel 1922–1944*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2011, 23

läheduses toimunud lahingute kohta kirjutas koguduse õpetaja Andres Põldmets 1945. aasta koguduse aruandes, et lahingud toimusid 6. oktoobril hommikust õhtuni ehk üheksa tundi. Venelased olevat kirikut tulistanud väga intensiivselt, pidades seda sakslasi varjavaks kloostriks. Pommitamise ja tulistamise tagajärjel varises katus alla ja aknad purunesid.¹⁶⁷

Karja koguduse liige ja kohalik koduloo-uurija Heino Väli on sama sündmuse kohta kirjutanud: „On teada, et lahingu ajal käskis vene sõdur pastor Andres Põldmetsal 1944. aastal avada kiriku uks ja sisse minnes laskis punasõdur automaadivalangu kooriruumi. Üks kuulidest läbistas altariimaali ja teised tekitasid augud seinale, mis on veel praegu märgatavad.“¹⁶⁸

Paremini ei läinud ka pastoraadihoonel, mille katus oli katki ja ei olnud sademete kindel, katkised aknad olid laudadega kinni löödud, ukсед olid lahti, osa laest sisse varisenud. Pastoraati oli sõjaväelaste ja kohalike elanike poolt rüüstatud, ehk võeti kõik „mis veel vähegi võtta võis ja omandada andis“.¹⁶⁹ Karja kiriku abikirik ehk Metsküla kabel jäi aga pärast sõda saadud kahjustusi tühjaks ja 1944. aastal seda rüüstati.¹⁷⁰

Anseküla kirikule sai 1944. aasta sõjasügis aga saatuslikuks. Rindejoon liikus oktoobris-novembris läbi Sõrve poolsaare lõunasuunas ehk Saksa väed taganesid mööda poolsaart ja Nõukogude armee tungis peale. Taanduvad Saksa väed lasid veriste lahingute käigus kiriku õhku.¹⁷¹ Anseküla koguduse uhke ristimiskivi viidi 1944. aastal Kuressaare Laurentiuse kirikusse.¹⁷²

Samuti hävis sõja käigus kiriku kõrval asunud Anseküla kirikumõis.¹⁷³

Milline oli saartel asuvate kirikute olukord pärast sõda, mis annab aimu ka 1944. aasta sõjakoledustest? Üldiselt oli hooned sõja lõpus ja pärast sõda viletsas seisus ja nende olukord oli trööstitu. Kirikuhoonetes, mis jäid suuremate sõjakahjustusteta, toimus rüüstamisi. Näiteks Kaarma kirik oli räämas ja varisemisohtlik. Sõja ajal kiriku läheduses toimunud plahvatuse tagajärjel oli idaseina tekkinud lai vertikaalpragu, samuti olid praod

¹⁶⁷ Vihuri 1996:59.

¹⁶⁸ Heino Väli. *Karja kirik ja kihelkond*. Leisi: TormiKiri, 1998, 21.

¹⁶⁹ Vihuri 1996:60.

¹⁷⁰ Vihuri 1996:41.

¹⁷¹ Rohtmets 2019:148.

¹⁷² Alttoa 2003:79; Alttoa 2015:154.

¹⁷³ Aivo Aia. *Eesti kirikud läbi sajandite*. Tammerraamat, 2009, 264.

koori seinas. Tornikiiver oli kuuliakudega, kuid siiski üsna heas korras. Pikihoone läänevõlvikus olid märgata vajumispraod.¹⁷⁴

Kuressaare kirik jäi sõja aastatel küll terveks, aga kiriku torni puidust osa sai kuulikahjustusi, lasi vett läbi ja seetõttu augukohad mädanesid. Sõja ajal läks kirikutornist kaduma rist, kuid millal ja mis põhjusel, on teadmata. Inimesed olevat rääkinud, et rist oli kullast.¹⁷⁵ 10. detsembril 1944. aastal saatis EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse nõukogu ja juhatuse liige ning kassapidaja Jaan Kask konsistooriumile kirja, milles kirjeldatu näitab kiriku trööstitud olukorda. Osa katusest oli segi paisatud ning 97 aknaruutu koos mõnede värviliste ruutude ja raamidega olid purustatud. Pärast sõjategevust oli kirikusse korduvalt sisse murtud, seda rüüstatud ja purustatud. Rikutud oli orelit, erinevaid katteriideid, nt altari musta katte hõbedane rist koos ilustusega oli välja lõigatud ja ära viidud, „Petlema sõime“ esemed olid osaliselt purustatud ja laiali pillatud. Kirikule kuulunud hõbeasjad suudeti siiski päästa.¹⁷⁶

1945. aastal oli Käina kirik varemetes¹⁷⁷ ning kogudus kasutas kooskäimiseks baptistide Mäeltse (Määltse) palvemaja.¹⁷⁸ Vaimulik Henn Unt on oma mälestustes kirjutanud: „Kord peale sõda külastasin Hiiumaad. Käina kirik oli hävinud sõjas. Teenistus oli välja kuulutatud kalmistul. Saksa ajal elasid pastoraadis mõned vallaametnikud. Algas saksa vägede taganemine. Pastoraati majutati sõjaväeosi, enne taganejaid, siis pealetungijaid. Pastoraati paigutati staap.“¹⁷⁹

Väga kurb saatus tabas 1945. aastal Kalana rannakabelit. See Reigi kihelkonnas Kalana külas asuv puidust rannakabel oli 1935. aastal võetud riikliku muinasvarade kaitse alla. Kabel elas üle esimese nõukogude okupatsiooni aja, kuid teist kahjuks enam mitte. See ainulaadne rannakabel hävitati nõukogude sõjaväelaste poolt 1945. aastal.¹⁸⁰

On väidetud, et Nõukogude piirivalvurid ehtasid lammutatud kabelist paadikuuri. Samas olevat kodulooüurija Elli Küttimi andmetel ja veel paljude kohalike inimeste jutu

¹⁷⁴ Kersti Markus, Tiina-Mall Kreem, Anu Mänd. *Eesti kirikud I. Kaarma kirik*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003, 107.

¹⁷⁵ Luhamets 1987:pagineerimata.

¹⁷⁶ Luhamets 1987:pagineerimata.

¹⁷⁷ Saard 2009:331.

¹⁷⁸ Saard 2009:340.

¹⁷⁹ Henn Unt. Mälestuskilde Kullamaalt ja Dzeskaskani vasekaevandustest. – *Kullamaa mälestused*. Koostaja: Lembitu Tarang. Kullamaa: 2012, lk 178–181.

¹⁸⁰ Saard 2009:342; Saard 2015:1071.

järgi piirivalvurid kabeli puitmaterjali kasutanud ka Neitsisäärel kaevikute ja muldonnide ehitamiseks. Palgid võidi viia ka Neitsisäärele punkriks. Seega, nii nagu keegi ei tea täpselt, millal Kalana kabel ehitati, ei tea ka keegi täpselt mis kabeli palkidest lõpuks sai.¹⁸¹ Kabelis olnud esemete ja raamatute saatus on samuti teadmata. Kui need 1945. aastal kabelis veel alles olid, siis hävitati asjad venelaste poolt koos kabeliga.¹⁸² Teada on vaid, et metallist kalakuju, Höberäime, viisid luuletaja August Sang ja etnoloogiaüliõpilane Helmut Hagar 1940. aasta suvel Eesti Rahva Muuseumisse hoiule, et see siis kunagi hiljem kabelisse tagasi toimetada.¹⁸³

1941. aastal vene sõjaväelaste poolt maha tõmmatud Kärla kirikutorni asemele 1943. aastal ehitatud uues tornis oli sakslaste Saaremaalt taganemisel olnud Eesti korpuse vaatluspunkt ja seetõttu olid sõja lõpus tornis suured augud. 1. oktoobril 1947. aastal on konsistoorium teinud järelepärimise Kärla kiriku seisukorra kohta ning koguduse köster ja kirjatoimetaja Aleksander Aksalu andis 1948. aasta algul seepeale teada: „Kõik koguduse hooned on kõrge okastraadiga ümber piiratud, seda aeda tõstetakse sagedasti edasi, 2/3 kirikust on ka traataiaga piiratud, kiriku müüri ääres seisavad mitmesugused masinad rivis, kiriku sissepääs on veel vaba, käärkambri uks on kinni, traataia sees, trepp lõhutud... Kirikus on olemas: orel, istepink organistile, on ka pingid rahva jaoks, üks osa neist äralõhutud, 1941 ja 42 oli kirik kasarmuks lenduritele, altari pilt on ka terve, kaks kolmeharulist küünlajalga altaril, veini karikas ja oblaatide jaoks taldrik, siis veel kaks (2) veinikannu, üks kell tornis. Arhiivi kapp raamatute jaoks, eriruum selle jaoks. Kiriku laes ripub kolm (3) kroonlühtrit, üks surnuraam. See on kõik see inventar mis Kärla kogudusele alles jäänud.“ 1948. aastal parandati sõjas hävinenud Kärla kiriku tornikiiver.¹⁸⁴ Muhi kirikus lõhuti aga Teise maailmasõja järel orel ja oreli rõdu.¹⁸⁵

¹⁸¹ Riho Saard. *Kalana: iidse kalaküla lugu*. Kalana, 2007, 65.

¹⁸² Saard 2007:75.

¹⁸³ Saard 2007:72.

¹⁸⁴ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3602&id=3593. Viimati vaadatud 19.7.2021.

¹⁸⁵ Rullingo 2001:286.

2.2. Kirikute taastamine ja kirikutele antud uued funktsioonid

Teise maailmasõja lõppedes olid paljud kirikud purustatud või sõjakahjustusi saanud ja sõjajärgsel perioodil sai koguduste suurimaks probleemiks oma kirikuhoonete taastamine. 22. mail 1945. aastal küsis usuasjade volinik Johannes Kivi lisaks Tallinna hernhuutlaste palvemajaga seotud küsimustele Moskva Usuasjade Nõukogult põhimõttelist seisukohta kõigi sõjas purustatud kirikute ja palvemajade taastamise kohta. 1. juunil 1945. aastal saadetud vastuses teatati, et selle üle otsustatakse igal üksikjuhul eraldi ning taastamine on lubatud ainult seoses kultushoone avamisega ning NSVL Rahvakomissaride Nõukogu 19.11.1944. aasta määrusega nr 1603 ettenähtud korras. Remondi tegemine oli usuühingu asi.¹⁸⁶

Sõja järel toimus koguduste registreerimine ja selle puhul oli vaimuliku ja 20-liikmelise koguduse tuumiku kõrval oluline ka kirikuhoone olemasolu. Usuasjade volinik saatis 9. juunil 1945. aastal täitevkomiteede esimeestele ringkirja, et purustatud või kasutamata seisvad kirikud ja palvemajad tuleb lugeda mittetegutsevateks hooneteks ja uuesti kasutusele andmine oli lubatud ainult eelmainitud määruse kohaselt. 28. juuniks pidi volinikule saatma mittetegutsevate hoonete nimekirja.¹⁸⁷ Niisiis oli purustatud kirikute kaudu võimalik koguduste võrgustikku vähendada.

Samas asusid kogudused mitmel pool Eestis siiski kirikuhooneid ka taastama. Eestis ehitati purustatud kirikutest sõjajärgsetel aastatel üles kuus kirikut¹⁸⁸, mis näitab, et usuasjade volinik ei pannud kirikute taastamisele ja remondile alati kätt ette. Võib isegi väita, et volinik ja kohalikud täitevkomiteed aitasid luteri pühakodade taastamisele omal moel kaasa. Kirikute taastamiseks oli võimalik taotleda ehitusmaterjali. Seda kogudused muidugi tegidki, esitades kohalikule täitevkomiteele vastavasisulise taotluse ja see tuli ka kooskõlastada kohalikus plaanikomitees.¹⁸⁹

XII kirikukogu küsis 30. jaanuaril 1946 volinikult, kas kiriku remontimiseks on võimalik saada materjali. Vastuseks oli, et materjali antakse võimaluste piires ja hakatakse andma ka edaspidi. NSVL RKN-i määruse nr 232-101s 28.01.1946 juurde kuuluva instruktiivkirja kohaselt oli kultushoone remondiks võimalik materjale taotleda. Selleks

¹⁸⁶ Altnurme 2000:117.

¹⁸⁷ Altnurme 2000:118.

¹⁸⁸ Kiivit 1995:108.

¹⁸⁹ Altnurme 2000:118.

aga oli vajalik, et usuühing oleks registreeritud ja hoone kasutamiseks sõlmitud leping. Ehitusmaterjale sai riiklikest fondidest volinikule esitatud avalduse alusel. Samas nendel kogudustel, kes rentisid hooneid, sellist õigust ei olnud. Remondimaterjalide nimekiri kinnitati võimude poolt ja volinik pidi seejuures kontrollima, kas remont tehakse õigeajaliselt. Plaaniorganid pidid ka eelnevalt teatama, kas ehitusmaterjale on võimalik eraldada. Seejärel pidi volinik esitama vabariigi Ministrite Nõukogule taotluse eraldada usuühingule ehitusmaterjale „võimaluste piirides“. Siinkohal on Põltsamaa kirik hea näide sellest, kuidas kirik kiiresti üles ehitati ja kus kohe pärast sõda teostati taastamistööd.¹⁹⁰

Teine maailmasõda oli toonud endaga kaasa suuri purustusi ja kohe pärast sõda taastamist vajavate linnade üldplaanide koostamisel arvestati ka arhitektuuriajalooliste mälestistega.¹⁹¹ 1944. aastal loodi selleks Eesti NSV Arhitektuuri Valitsus (1955. aastast kuni 1993. aastani Ehituse ja Arhitektuuri Komitee)¹⁹² ja selle alluvusse muinsuskaitse osakond, mille ülesandeks sai arhitektuurimuinsuste kaitse ja restaureerimine.¹⁹³ ENSV Arhitektuuri Valitsuse muinsuskaitse osakonna panus kirikute taastamisse oli siiski tagasihoidlik.¹⁹⁴ 1946. aasta seisuga oli muinsuskaitse osakonnal plaanis kirikutest taastada Niguliste kirik, Nikolai kirik, Tartu Jaani kirik.¹⁹⁵

20. juulil 1947. aastal saatis muinsuskaitse osakond volinikule nimekirja kaitsealustest kirikuhoonetest, millest seitse olid purustatud. Voliniku järelpärimisele vastas osakond, et neil ei ole plaanis hakata kirikuid taastama, sest puuduvat vastavad krediidid ja seega tehakse ehk väiksemaid konserveerimistöid Niguliste kiriku varemeis. Väiksemast abist siiski ei öeldud ära ja näiteks Põltsamaa kiriku taastamise puhul küll taastamistöödest osa ei võetud, küll aga anti kogudusele kiriku mõõdistamise andmed.¹⁹⁶

Ajaloolise arhitektuuri väärtuslikuks riiklikuks pärandiks tunnustamise aluseks sai uue võimu käsitus Eesti ajaloost. 1945. aastal oli ENSV Kunstide Valitsuse juhataja Johannes Semper öelnud, et „endist kultuuripärandit tuleb võtta kriitiliselt ja ümber

¹⁹⁰ Altnurme 2000:119.

¹⁹¹ Matis Rodin. *Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955, peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel*. EKA bakalaureusetöö, 2005, 23.

¹⁹² Toms 2019:53.

¹⁹³ Rodin 2005:24.

¹⁹⁴ Altnurme 2000:118.

¹⁹⁵ Rodin 2005:25.

¹⁹⁶ Altnurme 2000:118.

hinnata“. See aga tähendas üsna selgelt n-ö vene komponendi tähtsustamist Eesti ajaloos ja vastavalt baltisaksa pärandi osakaalu vähendamist.¹⁹⁷ Seega oleks võinud õigeusu kirikud taastada, kuid mitmetel õigeusu kirikutel lasti hävineda.

Et takistada ajaloolise arhitektuuri hävingut, siis loodi 1950. aastal Ehituse ja Arhitektuuri Komitee alluvuses Teadusliku Restaureerimise Töökoda (TRT), mille ülesandeks oli tegeleda ainult ajaloolise arhitektuuri uurimise ja restaureerimisega. Lisaks koosnes see projekteerimis- ja tootmissektorist ning tootmisbaasist. Mälestiste nimekirja koostamine oli tekitanud vaidlusi ja probleeme, sest puudus usaldusväärne ülevaade, millises seisus olid ajaloolised hooned pärast sõda ning sestap otsustas TRT võtta kaitse alla kõik keskajal Eestis rajatud ehitised (sh kirikud). Nii loodeti kindlustada hoonete hoolduseks riiklik rahastus, kuid nii läinud.¹⁹⁸ Samas Saaremaal 1950. aastatel siiski üksikuid keskaegsete kirikut taastamistöid tehti. Näiteks 1950. aastatel taastati Põide ja Muhu kiriku katus, Lääne praostkonnas aga Märjamaa kiriku katus.

1945.–1955. aastal oli restaureerimist puudutavates otsustes ebajärjekindlus, aga see oli ikkagi osaliselt seletatav ka majanduslike põhjustega. Nõukogude riik oli sõjast kurnatud ja taastamistöödeks polnud lihtsalt vahendeid. Eelkõige tuli ju tegeleda sellega, et inimestele kindlustada eluase. Mingit hoonet säilitades õigustati teiste lammutamist. Varemetest, mis paiknesid kesklinnas, taheti lahti saada.¹⁹⁹ Nii juhtus näiteks Pärnu keskaegse Nikolai kirikuga, mis lasti 1953. aastal uue allee ja oblastisüdame rajamise ettekäändel õhku.²⁰⁰

Kirikud, mille tähtsust ei peetud oluliseks ja mis asusid paljudel juhtudel linnakeskustest kaugel, jäid huviorbiidist kõrvale ehk nõ oma aega ootama.

Saartel oli piirkondi, mis said teistest rängemalt sõjas kannatada ja sel oli mõju ka sõjajärgsele tegevuse alustamisele. Ehkki Anseküla luteri kirik hävis sõjas, sai kogudus esialgu edasi tegutseda Tiirimetsa palvelas. Ka teised Anseküla ja Jämaja kihelkonna pühakojad hävisid või said tugevaid sõjakahjustusi. Tiirimetsa õigeusu kirik Ansekülas jäi

¹⁹⁷ Kodres 2016:408.

¹⁹⁸ Toms 2019:53.

¹⁹⁹ Kodres 2016:411.

²⁰⁰ Kodres 2016:410.

varemetesse ja peagi kogudus suleti. Torgu õigeusu kirik ja metodistide palvela Jämajas olid purustatud. Kuna neid kogudusi ei registreeritud, ei saanud nad ka tegutsemisluba.²⁰¹

Nendes piirkondades, kus oli toimunud aktiivne lahingutegevus, sai pärast sõda suureks probleemiks üldine ruumipuudus. Seetõttu otsisid kohalikud võimuorganid võimalusi erinevate ametiasutuste paigutamiseks säilinud hoonetesse. Nii ähvardas ka kogudusi kirikute äravõtmise oht. Tavaliselt aga usuasjade volinik ei lasknud asjadel nii kaugele minna.²⁰² Pigem said uue funktsiooni kirikud, mis olid sõjas purustatud ehk hoone muudeti tööstusobjektiks nagu nt viljahoidla.

Nii nagu mujal Eestis, sai ka saartel pärast sõda kõigi koguduste registreerimise üheks eeltingimuseks oma pühakoja olemasolu. Vaimulik-jutlustaja suudeti koguduse liikmete seast ikka leida, kuid mitme koguduse sulgemise peapõhjuseks sai just oma kiriku või palvemaja sõjas hävimine või osaline purustamine.²⁰³ Lisaks kirikute sõjapurustustele oli sõjajärgsetel aastatel probleemiks vaimulike puudus ja inimkaotused ehk rahvaarvu vähenemine. 1949. aastal toimus märtsiküüditamine ja saartega kehtestati range piirirežiim.²⁰⁴ Nende protsesside tulemusena polnud jõudu ega inimressurssi kirikuhoonete taastamise organiseerimisel, sest võimud võisid küll lubada hoone taastada, ent selleks pidi kogudusel olema võimekas vaimulik ja elujõuline kogudus.

Hiiumaa kohta on hea näide Käina koguduse ümber toimuv. Käina kirik sai 1941. aastal pommitabamuse ja hävines sõjas ja ehkki esialgu tegutses kogudus baptistide Määltse (Mäeltse) palvemajas, polnud kiriku taastamise küsimus sõja järel kõne all.²⁰⁵ Selleks puudus kohalikel jõud. Varemetes Käina kirikut hakati hoopis kasutama naftalaona, lasketiiruna, toornahkade vastuvõtupunktina, välirestoranina, lauluväljakuna ning 1970. aastate keskel oli isegi kavas hoonesse ehitada tantsupõrand.²⁰⁶ Näib, et Käina usuelule takistuseks võis saada kooskäimise ruumi häda. Kogudus käis sõja järel koos helilooja Rudolf Tobiase sünnimajas. See ruum tunnistati rahvakogumiseks aga ohtlikuks

²⁰¹ Plaat 2003:165.

²⁰² Altnurme 2000:114.

²⁰³ Plaat 2003:167.

²⁰⁴ Alttoa 2003:86–87.

²⁰⁵ Saard 2009:340.

²⁰⁶ Saard 2015:1071.

ja teenistuste pidamine seal keelati. Seejärel peeti ajuti teenistusi tühjaks jäänud pärijatele kuuluvast majas, ent seegi ei püsinud kaua.²⁰⁷

1960. aasta Saarte praostkonna aruandes nenditakse, et kui Käina koguduse kooskäämise ruumide küsimus laheneb, siis ehk kasvab ka koguduse liikmete arv.²⁰⁸

Sõjas purustatud ja rüüstatud Paluküla kirikuhoone jäi tühjana seisma, hakkas lagunema²⁰⁹ ja siis anti kolhoosile õlilaoks.²¹⁰ Kogudus oli juba varem olnud võrdlemisi väike, ent kuivas nüüd sootuks kokku. Kärkla kiriku puust abikabeli võttis nõukogude riik sundkorras endale ja tegi sellest elektrijaama kontori.²¹¹ Kabeli altari pilt, mis kujutab Kristust õnnistamas lapsi viidi hoiule Kärkla kiriku käärkambrisse.²¹²

Pühalepa kirik kui Hiiumaa vanim ehitis²¹³ ja koguduse pastoraat olid sõjajärgsetel aastatel kurvas seisus. Lisaks sellele, et kirikutorn ja katus olid kahjustatud ning seetõttu lasi katus sademeid läbi, olivat 1945. aastal ka Pühalepa koguduse arhiiv, pitsatid ja praosti ametirist kadunud või hävinud.²¹⁴ 1947. aastal võeti Pühalepa kirik riikliku kaitse alla.²¹⁵ 20. aprillil 1947. aastal saatis Jaan Tarkmees (Paluküla kiriku köster 1913–1928) konsistooriumile kirja, kus ta avaldas soovi saada Pühalepa koguduse jutlustajaks. Samuti kirjutas Tarkmees, kuidas tal olivat hale meel vaadata, et kiriku ukseid on kinni ning lubas ka ära parandada pastoraadi katuse. 25. jaanuaril 1948. aastal toimunud koguduse nõukogu koosolek tegi juhatusele ülesandeks leida vahendeid selleks, et pastoraat remontida, sest muidu laguneb hoone täiesti ära.²¹⁶

1948. aasta märtsist alates sai Pühalepa koguduse jutlustajaks-hooldajaks Hermann Nirk, kelle sõnul olivat kirik olnud küll jumalateenistuste pidamiseks kasutamiskõlbulik, kuid kirikuhoone korrastamiseks polnud kogudus suutnud midagi ette võtta. Orel oli täiesti

²⁰⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. a aruanded, ELK Saarte praostkonna sõnaline aruanne 1960. a kohta.

²⁰⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. a aruanded. Sõnaline aruanne ELK Käina koguduse usuelu kohta 1960, 9. jaanuar 1961.

²⁰⁹ Alttoa 2015:71.

²¹⁰ Saard 2009:355.

²¹¹ Saard 2009:352; Vrager 1963:154.

²¹² Elmar Vrager. Hiiumaa tänapäeva kirikutest. – *Eesti Kirik* nr 4, 1975, 125.

²¹³ *Eesti arhitektuur. 2, Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa.* Üldtoimetaja: Villem Raam, Tallinn: Valgus, 1996, 94.

²¹⁴ Leigri 2007:4; Saard 2009:331.

²¹⁵ Leigri 2007:52.

²¹⁶ Leigri 2007:52.

rüüstatud, harmoonium kasutuskõlbmatu, altari pilt kuulidest läbi lastud ja kaks krutsifiksi rikutud.²¹⁷

1950. aasta sügisel algasid kiriku juures viimaks remonttööd. Kõigepealt parandati kirikutorni katus, mida taheti teha juba 1947. aastal, aga siis jäi töö tegemata. Järgnevalt krohviti ja lubjati kirikuhoone. Külmal ajal tunti puudust ahjust ja see otsustati ehitada kiriku käärkambrisse, et seal saaks talvel jumalateenistusi pidada. Parandustööd organiseeris 1949. aastast aseõpetajaks saanud Hermann Nirk, kelle roll kiriku taastamistööde juures oli väga oluline. Talle see töö sobis, ta oli hakkaja mees, seega koguduse liikmed olid temaga väga rahul. Tema eestvõttel remonditi ka pastoraat.²¹⁸

Siinkohal võib tuua ühe väga värvika näite sellest, kuidas kohalik võim püüdis kiriku juures toimunud remonttööde kulgu takistada. Samaaegselt Pühalepa kirikus toimivate remonttöödega ehitas rajooni täitevkomitee kommunaalmajandusosakond Kärdlasse sauna ja hotelli. Sauna lupjamiseks tehti Pühalepa kogudusele ettepanek loovutada lubi kommunaalmajandusosakonnale. Koguduse juhatus otsustas 23. detsembri 1951. aasta lepingu alusel lupja anda, aga nõue oli see tagastada kogudusele 1. juuniks 1952.²¹⁹

Samal ajal oli aga kõneks koguduse survestamine. Pühalepa kogudusele otsustavaks aastaks saigi just seesama 1951. aasta. Kiriku ja palvela edasise saatuse üle otsustamiseks kutsuti 30. detsembriks 1951. aastaks kokku koguduse täiskogu koosolek. Nõukogude võim nõudis kogudustelt hoonete kasutamise eest erinevaid makse ja probleem oli selles, et Pühalepa kirikuhoone eest tuli riigikassasse tasuda 2500 rubla aastas. Sellise summa maksmine aga käis väikesele ja vaesele kogudusele üle jõu ehk seda raha ei olnud kusagilt võtta. Nii otsustatigi kiriku kasutamisest loobuda ja paluti luba pidada jumalateenistusi endises vennastekoguduse palvemajas. Kuigi õpetaja Hermann Nirk soovis, et koostatakse kiriku üleandmise ja vastuvõtmise akt, siis seda ei juhtunud, sest kommunaalmajanduse osakonna esindajad ei ilmunud kohale.²²⁰

Kuna vennastekoguduse tegevus Pühalepas oli lõppenud, aga nende palvemaja oli alles, siis 1951. aastal remonditi maja ja Pühalepa kogudus kolis sinna. Kirikust võeti kaasa

²¹⁷ Saard 2009:332.

²¹⁸ Leigri 2007:52, 56.

²¹⁹ Leigri 2007:52.

²²⁰ Leigri 2007:53, 56.

vajalikud esemed, kuid paljud neist, sh kunsti- ja ajalooväärtused, mida kogudus endaga kaasa võtta ei saanud, lõhuti, hävinesid või varastati. Selles palvemaja peeti jumalateenistusi ja muid kiriklikke talitusi 40 aastat.²²¹

Kirikuhoone ja selle sisustus olid veel pärast koguduse välja kolimistki allikaks, mille alusel võimud koguduselt raha nõudsid, ehkki lõpuks jäi siiski õigus kogudusele. Ilmekas on see näide sellegipoolest. Nimelt avastas 1953. aastal Hiiumaa Rajooni TSN TK Kommunaalmajandusosakond, et kogudusega 1948. aastal sõlmitud lepingu (seal märgiti, et Pühalepa kogudus kasutab Pühalepa kirikut ning anti ülevaade kirikus asuvatest varadest) alusel on osa kiriku varadest puudu ja tegi miilitsasse sellekohase avalduse. Kirikuõpetaja selgituse kohaselt oli „puudujääk“ (1136 rubla) tekkinud selle tõttu, et varad võeti vennastekoguduse palvemajja kaasa. Miilits jäi õpetaja sellekohase seletusega rahule ning asjade seisust oli teadlik ka usukultusasjade volinik, seega kogudus ei pidanud nõutud rahasummat omaenda varade eest tasuma.²²²

1951. aastal sai Pühalepa kirikust ETKVL-i jahuladu. Kuna edaspidi hakati kiriku peauksest sisse sõitma hobuse ja vankriga ning altari ees oli ringipööramise koht, siis saeti kirikust välja kaunite nikerdustega pingid. 1956. aastaks oli lõhutatud ka ainulaadne tammepuust viledega orel. Rajooni täitevkomitee otsustas 3. aprillil 1956. aastal jahulao 1. jaanuariks 1957 likvideerida. Hoone oli kavas restaureerida ja pärast seda plaaniti kirikus avada muuseum, sest suur avar ruum võimaldas eksponeerida vankreid, puusahkasid, äkkeid jms. Hoone aga jäi siiski suletuks ehk hakkas seisma tühjalt ja lõhutuna ning kogu kiriku sisustus hävis.²²³

Pärast sõda ehk 1940. aastate lõpus püüti registreerida Pühalepa koguduse filiaali – Kassari kabelit. Usuasjade volinik Johannes Kivi oli aga kabeli avamise vastu, põhjendades seda sellega, et „kodanlikud usklikud“ omavat piisavalt võimalusi käia oma usulisi „tarvidusi rahuldamas“. Nii jäi kabel tühjana seisma, olles aeg-ajalt isegi korralikult lukustamata ning muutus seetõttu rüüstamiste ohvriks. Kurval kombel sai kannatada ka orel.²²⁴

²²¹ Leigri 2007:53, 54, 56.

²²² Leigri 2007:53.

²²³ Saard 2015:1071; Saard 2009:334–335.

²²⁴ Plaat 2001:193; Saard 2009:339.

Probleeme oli ka Mänspe (Mänspäe) kabeliga. Nimelt käskis usuasjade volinik 19. jaanuaril 1946. aastal Emmaste abikiriku Mänspe kabeli sulgeda,²²⁵ sest selle kohta polnud esitatud registreerimisavaldust.²²⁶ Mänspe, Haldi, Kaderna, Härma ja Õngu küla elanikud palusid kabeli aga uuesti jumalateenistusteks lahti teha ning kabeli avatigi 1947. aastal uuesti. Esimese sõjajärgse jumalateenistuse pidas õpetaja Matt Lillipuu 15. augustil 1948. aastal.²²⁷ Abikirikute sulgemisest pääsemise võimaluseks oli nende registreerimine koguduse filiaalina, ehkki sellest ENSV MN sageli keeldus. 1948. aastal usuasjade volinik Mänspe kabeli avatuna hoidmist enam ei toetanud.²²⁸

Emmaste kirik jäi küll avatuks ja kogudus jätkas tegevust, ent osa Emmaste kogudusele kulunud pastoraadist ja kõrvalhoonetest anti Emmaste jaoskonna arsti kasutusse.²²⁹

Saaremaa rannikuäärsed kirikud on kogu aeg olnud tähtsad meremärgid. Kuna Anseküla kirik asus mere ääres, siis oli pühakoda ühtlasi ka majakaks, mis moodustas koos Sõrve läänerannikul paikneva Lõu tuletorniga liitsihi.²³⁰ Seetõttu ehitatigi pärast kiriku hävimist Anseküla kiriku lammutatud kirikutorni müüridele 1950. aastate algul uus tuletorn, mis on säilinud praeguseni. Alles on vaid kiriku idapoolsed alusmüürid.²³¹

Anseküla kogudus aga siiski registreeriti, sest sel õnnestus edasi tegutseda kogudusele kuuluvas sõjas puutumata jäänud Tiirimetsa palvelas.²³² Anseküla koguduse hooldajaõpetaja Raul Okk (Ok) on oma 1954. aasta sõnalises aruandes kirjutanud, et koguduse liikmed leinasid purustatud kirikuhoonet, aga õnneks oli kogudusele varem ehitatud palvemaja, kus sai teenistusi edasi pidada.²³³

²²⁵ Saard 2009:347.

²²⁶ Plaat 2001:192.

²²⁷ Saard 2009:347.

²²⁸ Altnurme 2000:85–86; Plaat 2001:192.

²²⁹ Saard 2009:347.

²³⁰ Alttoa 2015:158.

²³¹ Alttoa 2015:158.

²³² Edgar Hark. *EELK tänapäeval*. Tallinn: Perioodika, 1982, 18; Plaat 2003:165

²³³ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. a aruanded, ELK Anseküla koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta.

Kihelkonnal tehti 1950. aasta sügisel muinsuskaitse ettekirjutuse järgi kirikuhoone juures väiksemaid remonttöid – kiriku välisseintel krohviparandusi ning altariosa kaeti õlivärvidega. Palju töid tehti koguduse liikmete abiga ehk tasuta.²³⁴

Kaarma koguduse protokollides on märgitud, et sõja ajal remonttöödeks palutud rahalist abi jäädigi ootama. Selle tõttu kutsus koguduse nõukogu 1944. aastal koguduse liikmeid katuse remondiks annetama nii raha kui ka ehitusmaterjale. Ilmselt oli 1941. aastal ka üks osa kiriklast koguduselt võõrandatud ja sellepärast oli 1942. aasta juhatuse protokollis juttu vaid remonti vajavast koguduse toast. Remonttööde tegemiseks kuulutati välja konkurss vähempakkumisele.²³⁵

1945. aastal oli Kaarma koguduse juhatuse ja revisjonikomisjoni jaoks suurim mure teha kirikus remont, sest kirikuhoone, selle aknad, katus ja torn, olid sõja ajal üsna tugevalt kahjustunud. Veel enne sõja lõppu, 18. märtsil 1945. aastal tuli koguduse juhatus kokku ja otsustas, et kiriku katus, aknad ja torn tuleb kiiresti parandada ning toetuse saamiseks tuleb palvega pöörduda konsistooriumi ja muinsuskaitse valitsuse poole.²³⁶ 1945. aasta jooksul suur osa purunenud aknaklaase parandati ning korrastati ka katust. Tööde eest tasus kogudus oma kassast kokku 748.15 rubla.²³⁷

Et oleks võimalik parandada sõja ajal raskelt kannatada saanud katust, esitas koguduse nõukogu ka usuasjade volinikule palve 1000 kg lubja ja 800 katusekivi ostuloo saamiseks. Ilmselt õnnestus see luba saada, sest 1947. aasta rahalise aruande järgi kulus katusekivide ostmiseks 1245 rubla. Muinsuskaitse valitsuse rahalise toetuse kohta aga ei ole andmeid. Ka järgnevatel aastatel oli kiriku katuse ja torni parandamise teema koguduse juhatuse ja nõukogu koosolekutel pidevalt aktuaalne ning remontimiseks kulutati päris suuri summasid.²³⁸

20. aprilli 1947. aasta juhatuse koosoleku protokollis korraldati taas, et kiriku katuse parandused tuleb võimalikult kiiresti teostada. 1947. aastal kulus kiriku parandustöödeks 1680.45 rubla, kuid kiriku üldist halba seisukorda need summad ei suutnud parandada.²³⁹

²³⁴ Elmar Reinsoo. *EELK Kihelkonna koguduse elu ja tegevus*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1986, 62–63.

²³⁵ Nelis 1999:14.

²³⁶ Salumäe, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata; Nelis 1999:25.

²³⁷ Salumäe, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

²³⁸ Nelis 1999:25–26.

²³⁹ Salumäe, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

Kuna koguduse üldine rahaline seis oli väga raske, aga samas pidi täitma muinsuskaitse ettekirjutusi, siis 1950. aasta lõpul vabastas konsistoorium koguduse kirikukassa maksust. Kingissepa rajooni kommunaalosakonna 1954. aasta akti andmetel nõuti koguduselt kiriku säilitamiseks remondiraha 602 763 rubla, mis oli üüratu summa.²⁴⁰

Kaarma pastoraati paigutati 1944. aastal sõjavägi ja see hakkas lagunema.²⁴¹ 5. aprillil 1947. aastal oli Kaarma Tarbijate Kooperatiiv teinud Kaarma kogudusele avalduse saamaks kaupluse jaoks endale kirikla ruume, kuid koguduse nõukogu polnud sellega nõus. Selle asemel sõlmiti hoopis üürilepingud Kaarma külanõukogu ja agitpunkti juhatajaga, kes oli sinna omavoliliselt elama asunud.²⁴² 1950. aastate lõpuks oli osa hoonest juba varemetes. Paremini säilis teenijate hooneosa, kuna sealsed ruumid seati korda kirikuvalvuri korteriks.²⁴³ 1960. aastate alguseks oli ka hoone keskosa oli juba varemetesse jäänud. Hoones tegi neil aastatel põhjalikke uuringuid Teaduslik Restaureerimise Töökoda.²⁴⁴ Samuti soovis Kaarma valla TSN Täitevkomitee 1948. aasta aprillis Hakjala külas asuva palvemaja ruumid koolimajaks teha, kuid selle asemel sai palvemajast hoopis viljaladu ja loomalaut.²⁴⁵

1947. aastal toimus sõjategevuse tagajärjel kannatada saanud Karja kiriku katuse ja akende remont. 1949. aastal aga suuremate sõjakahjustuste likvideerimine.²⁴⁶ 7. detsembri 1947. aasta koosolekul võttis Karja koguduse juhatus vastu otsuse teha kirikla juures vajalikku remonti: panna purustatud akendele uued klaasid, parandada katuses olevad augud, teha korda korstnad ja ahjude lõõrid jne.²⁴⁷ 18. augustil 1949. aastal koguduse poolt kirikuvalitsusele saadetud kirjas märgiti, et 1944. aasta sügisel sõjakeerises olid kiriku ukсед, altar ja orel lõhkekuulidega läbi lastud. Karja kirikut oli pärast lahinguid kohalike elanike poolt rüüstatud ja sealt varastati mitmeid väärisesemeid nagu näiteks valgevasest ristimisvaagen,²⁴⁸ laiali tassiti ka ehitusmaterjale.

²⁴⁰ Nelis 1999:33–34.

²⁴¹ Salumäe, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata; Lensen 2019:61.

²⁴² Nelis 1999:23.

²⁴³ Lensen 2019:61.

²⁴⁴ Lensen 2019:61.

²⁴⁵ Nelis 1999:23.

²⁴⁶ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3367&id=123. Viimati vaadatud 19.7.2021.

²⁴⁷ Vihuri 1996:60.

²⁴⁸ Vihuri 1996:61.

Alles 1947. aasta sügisel hakati kiriku ja pastoraadi juures parandusi tegema, aga seda takistas rahapuudus, sest koguduse sissetulekud olid napid ja seega tuli teha korjandusi.²⁴⁹

Alates 1949. aastast algas koguduse võitlus pastoraadi eest. Pärsama valla TSN TK esimehe abi ja kohaliku kolhoosi Pioneer esimees koos miilitsavolinikuga olevat nõudnud, et maja tuleb loovutada kolhoosi viljaaidaks. Koguduse nõukogu otsustas ühehäälselt ja kindlalt, et pastoraati ära ei anta. Et hoone jääks kogudusele, toimus kirjavahetus ENSV MN juures asuva muinsuskaitse osakonna, usuasjade voliniku ja konsistooriumiga. Kogudus oli julge ja hakkaja ning nii suudeti vähemalt esialgu ära hoida pastoraadi muutmine kolhoosikontoriks või viljaaidaks. Sellega võitis kogudus umbes kümmekond aastat hingetõmbeaega. 1950. aasta sügisel tuli kogudusel kohalike võimude survele siiski osaliselt loovutada küll kogudusele antud kirikukoha põllumajanduslikul kasutusel olev maa (ca 15,5 ha) koos sellelt saadud saagiga, ent Karja pastoraat võõrandati alles 1963. aastal.²⁵⁰ Kui pastoraat võõrandati, pidi õpetaja Oskar Leis asuma elama Kuressaarde. 1966. aastal anti pastoraat Puškini nimelise kolhoosi kasutada, koguduse kantseleile jäi vaid üks tuba.²⁵¹

Karja kiriku juurde kuuluva Metsküla abikiriku torn oli sõjas purustatud, kirikut ennast oli rüüstatud, orel oli lammutatud ja osadena laiali kantud ning kirik muudeti sõjaväe hobusetalliks. Sõnnikukord oli põrandat katnud veel kuni 1948. aastani kui hoone uuesti korda seati.²⁵² Pärast sõda püüdis kogudus Karja abikirikut küll taastada, aga selle kasutamiseks kabelina ei saadud luba.²⁵³ Sellest sai esmalt ladu, hiljem aga kuivati.²⁵⁴

Kuressaare kirikus suudeti tänu kirikuteenija Gustav Transtoki, juhatuse ja nõukogu liikme Hendrik Paeti ning mõne teise koguduse liikme tegutsemisele ja kaasabile ning kohalike võimude vastutulekule parandada kuulikahjustusi saanud katus, aknad laudadega katta ning veel üht-teist korraldada.²⁵⁵ Pärast sõda ei olevat enam ka

²⁴⁹ Vihuri 1996:60.

²⁵⁰ Vihuri 1996:62; Veiko Vihuri. Kiriklikud olud ja konfessioonidevahelised suhted Karja kihelkonnas viimase 150 aasta jooksul. – *Kleio*, 2, 1997, 25.

²⁵¹ Vihuri 1996:66.

²⁵² Vihuri 1996:60.

²⁵³ Vihuri 1996:41.

²⁵⁴ Aia 2009:280.

²⁵⁵ Luhamets 1987:pagineerimata.

sissemurdmisi ja riisumisi olnud. Võrreldes eelnevate aegadega olid koguduse rahalised võimalused väga kasinad ja koguduse kassa oli sisuliselt tühi. Saksa ajal korjatud raha oli kõrvaldatud, sest kogudus oli pidanud selle andma riigipanka. Pärast sõda oli inimestel raha vähe ja sestap oli korjanduse korraldamine koguduse toetuseks raskendatud, kuid kogudusel säilis lootus raskustest üle saada.²⁵⁶ Kuressaare kogudusel oli 1955. aastal mõte ehitada koguduse maja kesklinna, kuid selleks puudus eestvedaja, kes kõhklejaid oleks ergutanud.²⁵⁷

Kärla kirikus 1940. aastate lõpus suuremaid remonttöid ei tehtud. Esimesed märkmed kirikuhoone korrastamise kohta on alles 1954. aastast.²⁵⁸ Nii nagu mitmel pool mujalgi, kasutas pärast sõda kiriklat sõjavägi. Pastoraadist lahkusid sõjaväelased 1958.–1959. aastal, kuid seejärel lõhuti hoone ja majapalgid saeti küttepudeks.²⁵⁹ Usuasjade volinik Johannes Kivi ei tegelenud sõjajärgseil aastal siiski mitte ainult Saaremaa luteri koguduste sulgemisega, vaid astus vahel ka koguduste õiguste eest välja. Kui Kärla kogudus esitas 1948. aastal volinikule kaebuse, et kiriku õu on täis sõjamasinaid ning kirik on piiratud okstraadiga, siis selle peale käskinud usuasjade volinik Kärla täitevkomitee esimehel organiseerida nende äraviimine.²⁶⁰ Huvitav fakt on seegi, et kuna Mõnnuste õigeusu kiriku oli sõjavägi hõivanud, siis 1950. aastatel oli õigeusu kiriku praost taotlenud luba, et Kärla luteri kirikut saaks kasutada õigeusu jumalateenistuse pidamiseks. See soov aga ei täitunud.²⁶¹ Kärla pastoraadihoone püsis kuni sõjaväe lahkumiseni 1958.–1959. aastal, kuid seejärel maja lõhuti ja majapalgid saeti küttepudeks.²⁶²

Muhu kiriku olukord oli pärast sõda nukker, sest majanduslike raskuste tõttu suudeti sõjas kannatada saanud Muhu kirikuhoone remondiks vaid ettevalmistusi teha. 1945. aasta alguseks oli koguduse kassa tühi.²⁶³ Vastavalt võimalustele parandati siiski ka veidi katust ja tehti kiriku sees väiksemat remonti, nii et tänu kooriruumi katusele ja savitatud võlvipealsete vihmakindlusele sai Muhu kirikut esialgu jumalateenistuseks

²⁵⁶ Luhamets 1987:pagineerimata.

²⁵⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, ELK Kuressaare Laurentiuse koguduse sõnaline aruanne 1955 aruande aasta kohta, 10. jaanuar 1956.

²⁵⁸ Reinsoo 1999:42.

²⁵⁹ Reinsoo 1999:52.

²⁶⁰ Altnurme 2000:115; Plaat 2003:176.

²⁶¹ Vihuri 2007:446.

²⁶² Reinsoo 1999:52.

²⁶³ Toomet 1998:24.

kasutada. Muhu kogudus tegutses edasi, ent alates 1944. aasta oktoobrist hakkas kogudus koos käima Kaigu palvemajas ehk köster-jutlustaja Eduard Viigi (talu)majas Kansi (Kantsi) külas Kaigul.²⁶⁴ Maja ühes otsas oli köstri korter ja teises endise kihelkonnakooli klassituba. Kuna nõukogude armee kasutas klassituba sõjaväelaste eluasemena, siis alguses kogunes kogudus köstri korteris. Klassitoa sai kogudus oma kasutusse pärast sõjaväe lahkumist 15. mail 1945.²⁶⁵

Vaatamata sellele, et Muhu kirik oli pärast sõda väga viletsas seisukorras, leiti siiski, et kiriku remondiga on vaja algust teha. 1948. aasta märtsis otsustati altariruumile panna uus põrand ning altariruumile ja lõunapoolsele eeskojale katus. Sama aasta juulikuus valitud uue nõukogu juhtimisel hakati varuma puitmaterjali. Algselt taheti võtta puud surnuaialt, aga hiljem siiski otsustati need osta Saaremaalt. Suure osa rahast annetasid selleks koguduse liikmed. Raha kiriku remondiks paluti ka muinsuskaitse osakonna juhatajalt.²⁶⁶ 1949. aastaks suudeti kooriruumile ja lõunapoolsele eeskojale ehitada katus, aga pikihoonel katus puudus ja see tekitas kirikuvõlvide varisemisohu.²⁶⁷

Kuna kirikul puudusid ka aknaklaasid, freskode fragmendid olid alla kukkunud, krohvicate kannatada saanud jne, siis 1950. aasta augustis oli Arhitektuuri Valitsuse spetsialisti ja koguduse esindaja ühisotsus, et kirik vajab kapitaalremonti. Koguduse majanduslike raskuste tõttu ei olnud aga võimalik määrata aega remondi teostamiseks. Et mittetegutsevate kirikute taastamine võis toimuda ainult ENSV MN vastava otsuse põhjal ja seda otsust ei olnud usuaegade volinikule esitatud, siis ei olnud lubatud ka n-ö omaalgatuslikud tööd kiriku juures ning jumalateenistused kiriku varemetes. Koguduse juhatus tegi siiski jõupingutusi katuse taastamiseks, kuid samas oli selge, et see käib kogudusele üle jõu. Arhitektuuri Valitsus oli küll katuse taastamiseks eraldanud 9000 rubla, kuid et sellest ei piisanud, siis kogudus ei võtnud seda raha vastu. Koguduse uus õpetaja Oskar Leis oli küll kogemustega majandaja, kuid 1950. aastaks oli selge, et kirikut ei saa kasutada ning hoone suleti 1951. aastal.²⁶⁸ Muhu kiriku kooriruumile tehtud ajutine

²⁶⁴ Toomet 1998:26; Plaat 2003:165.

²⁶⁵ Toomet 1998:26.

²⁶⁶ Toomet 1998:26–27.

²⁶⁷ Toomet 1998:34.

²⁶⁸ Toomet 1998: 34–36.

varikatus püsis ligi kümme aastat, enne kui arhitektuurimälestisena riikliku kaitse alla võetud kirikuhoone sai 1958. aastal korraliku katuse.²⁶⁹

Muhu pastoraadis sai kogudus 1947. aastast kasutada vaid ühte ruumi. Kirikuvastase poliitika survemeetodi näitena aga tuli kogudusel maja pealt tasuda üle jõu käivat tulekindlustusmaksu. 1948. aastal anti hoone Liiva 4-klassilise kooli käsutusse, sest endine koolimaja oli tulekahjus hävinud. Majas asusid endiselt sidekontor ja telefonikeskjaam. Seega jäi Muhu kogudus oma pastoraadist ilma.²⁷⁰

Pöide kiriku saatuse oli Muhu kiriku omast veelgi kurvem. 1940. aasta tulekahus hävinud Pöide kirikust sai 1945. aasta sügisel heinavarumise baas. 1947. aastal koostatud „Pöide kiriku rüüstamise akti” kohaselt oli kirik tervenisti rüüstatud: hävitatud oli sisustus, 1635. aastast pärinev kantsel, aknad, ukSED, osaliselt pikihoone kivipõrand, hauakambrid ja konsooli talupoja figuur olid lõhutud.²⁷¹

Kiriku nukker seis tähendas hingeella löömist ka kogudusele. Pöide kogudus likvideeriti 31. märtsil 1948. aastal ning kirik jäi pikka aega ilma hoolitsuseta.²⁷² Hoonet päris unarusse siiski ei jäetud, ehkki selle olukord kokkuvõttes ikkagi halvenes. 1951. aastal ehitati pikihoonele uus, algsest palju madalam katus, kuid see osutus ebakvaliteetseks ja väljavajuvad sarikad hakkasid survet avaldama raidkarniisile. Torni olukord oli avariiohtlik, seintesse tekkisid praod.²⁷³ 1958. aastal, mil Muhu kiriku juures olid käimas konserveerimistööd, võeti käsile ka Pöide kiriku katus. Lammutati kiriku pehkinud katusekonstruktsioon ja kirikuhoone sai uue katuse, katus kaeti lainelise eterniidiga ja see päästis kiriku halvimast. Pragunenud kirikutorn kindlustati raudbetoonist vahelaega ja torn kaeti konserveeriva katusega.²⁷⁴ See andis hoogu ka koguduse elu taas alustamisega. 1958. aastal aga palus Valjala koguduse õpetaja Rikhold Klaas konsistooriumilt luba, et Pöide kogudus võiks kasutada lähedal asuvat Levala õigeusu kirikut. Need kohalikest oludest tingitud mõtted, kuidas kogudused saaksid teineteist aidata ehk koostööd teha, ei saanud aga teoks.²⁷⁵

²⁶⁹ Teedemaa 1986:129; Rullingo 2001:288.

²⁷⁰ Toomet 1998:25; Lensen 2019:65.

²⁷¹ Sikk 2015:46; kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=134&id=136. Viimati vaadatud 19.7.2021.

²⁷² Nelis 1999:20; Sikk 2015:46.

²⁷³ Teedemaa 1986:130.

²⁷⁴ Toms 2019:60–61.

²⁷⁵ Vihuri 2007:446.

Kuna otsene sõjategevus läks Mustjalast mööda ja kirikuhoonel ei olnud purustusi ja rüüstamisi, siis enne 1956. aastat ei tehtud kiriku juures remonttöid.²⁷⁶ 1940. aastal natsionaliseeriti Mustjala pastoraat ning sinna paigutati vallavalitsus ja raamatukogu. Tõenäoliselt aitas sellele kaasa ka see, et 1938. aastal Mustjala koguduse õpetajaks määratud Aksel Kriisa oli asunud elama Kaarmale, pastoraadis elas vaid majapidajanna ja seega oli pastoraat alaliste elaniketa. 1941. aastal sakslaste saabumisel saarele tagastati pastoraat kogudusele. 1944. aastal alanud nõukogude okupatsiooni ajal võeti pastoraat uuesti ära ja seal hakkas tegutsema külanõukogu. Koguduse kantseleina kasutati osa koguduse jutlustaja Taavi Heinmetsa majast.²⁷⁷

Püha kirikus oli 1935. aastal teostatud siseruumide ja välisfassaadil tugipiilarite remont, samuti seinamaalingute konserveerimine-restaureerimine.²⁷⁸ Et Püha kirik jäi sõjakahjustustest puutumata, siis kohe pärast sõda kiriku juures suuri töid ei tehtud. Kiriku põhjalikuma remondi vajalikkusest on koguduse aruannetes juttu alles 1950. aastate algul.²⁷⁹ Püha pastoraat anti aga pärast natsionaliseerimist kohalikule koolile. Hiljem olid seal olnud kooliõpetajate korterid ja ruumid sovhoositöötajatele.²⁸⁰ Samamoodi pääses kergelt Jämaja kirik, mille kohta on teada, et 1949. aastal kulus remonditöödeks 953 rubla, 1950. aastal aga 765 rubla.²⁸¹

Ka Saaremaa Jaani kogudus ei saanud sõjakahjustusi, nii et vahetult pärast sõda kiriku taastamistöid ega suuri remonttöid ei toimunud. 1937. aasta suvel oli teostatud Saaremaa Jaani kiriku müüride krohvimine ja valgendamine, torni kiviosa parandamine ja valgendamine ning 1939. aastal kirikutorni parandus.²⁸²

Ruhnu elanikkond, ehk kohalikud rannarootslased põgenesid Teise maailmasõja lõpus Rootsi ning seetõttu jäid saare kaks kirikut unarusse. Kirikud suleti ja koguduste tegevus lõppes. 4. augustil 1944. aastal peeti uues ehk kivist kirikus viimane jumalateenistus ning kirik pühitseti seejärel välja. Ruhnu koguduse varandus võeti Rootsi kaasa. Vanast

²⁷⁶ Saks 2003:13.

²⁷⁷ Saks 2003:50, 59.

²⁷⁸ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=157&id=159. Viimati vaadatud 19.7.2021.

²⁷⁹ Aare Luup. *EELK Püha Jakobi kogudus aastail 1945–2005*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2006, 14.

²⁸⁰ Luup 2006:10.

²⁸¹ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=1268&id=3582. Viimati vaadatud 19.7.2021.

²⁸² kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3575. Viimati vaadatud 19.7.2021.

puukirikust võeti lahkudes kaasa vanim kirikuraamat (1682), 1618. aastal trükitud Gustav II Adolfi poolvenna Carl Carlsson Gylleljelmi pühendusega piibel ja kuninganna Kristiina portree. Kiriku originaalaknad anti hoiule Stockholmi Ajaloomuuseumisse ja need hakkasid kuuluma kogudusele, mis rajati pärast põgenemist Rootsis.²⁸³ Ruhnu puukiriku altarit ehtis enam kui poolemeetrine 15. sajandi algusest pärit Kristuse figuuriga krutsifiks. Selle Eesti polükroomse puuskulptuuri ajaloole olulise ja arvatavasti Saksa meistri nikerdatud teose, võtsid ruhnlased samuti Rootsi kaasa. Koguduse poolt hüljatud kivikirik oli aastatel 1952–1953 lühikest aega viljaladu. Ruhnu puukirik jäi pärast sõda seisma lihtsalt kui ehituskehand ja seda hakkasid ründama puidukahjurid.²⁸⁴

Kirikute sõjapurustuste ja rüüstamiste kirjelduste juures on väga tihti mainitud, et ka kirikus asuv orel sai sõjas kannatada. Orelimeister Hardo Kriisa on meenutanud, et peale sõda olid orelid Eestis kirikutes väga erinevas seisukorras. Pillid olid sageli lihtsalt hooldamata, samas oli kirikuid, kuhu oli sisse murtud ja vilesid lõhutud või varastatud. Osad orelid olid sõjas kannatada saanud, nt pillis olid mürsukillud. Seega orelite parandustöid olevat jätkunud igaks suveks.²⁸⁵

²⁸³ Andres Küng. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn: Kupar, 1991, 110-111.

²⁸⁴ *Ruhnu uus kirik 1912–2012: ajaloo lühiülevaade ja allikapublikatsioon*. Koostaja: Sirje Simson. Ruhnu: EELK Ruhnu Püha Magdaleena kogudus, 2012, 7.

²⁸⁵ Orelitest ja nende ehitamisest nõukogude ajal. Jutuajamine orelimeister Hardo Kriisaga. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 93.

III. Kirikute remont

3.1. Üldisi tähelepanekuid

Käesolev peatükk on magistritöö kõige mahukam ja tähtsam peatükk, sest see käsitleb aastakümnete lõikes kirikute, palvemajade ja pastoraatide juures tehtud töid. Selleks on toodud kasutusse seni uurimata materjal. Et sõjajärgseid taastamistöid vaadeldi eraldi peatükis, alustatakse kirikute remondi ja restaureerimise käsitlemist 1950. aastatest.

Kirikud ja kogudused asusid justkui nagu väljaspool nõukogude ühiskonda ning sellepärast oli neil kirikuhoonete remontimiseks ja restaureerimiseks vajalike rahaliste ning materiaalsete vahendite ja tööjõu hankimine raskendatud. Sellele vaatamata oli remonttööde organiseerimine ja sellega seotud finantsprobleemid koguduste juhatuste koosolekutel pidevalt päevakorras. Suurimateks kulutusteks kogudustes olidki just ehitus- ja remondikulud.

Usukoondiste põhimääruse paragrahv 45 sätestas: „Usuühingutel ja usklikte gruppide liikmetel on õigus korraldada palvelas korjandusi ja koguda vabatahtlikke annetusi vastava usukoondise liikmete palvela ja kultusevara korrashoiu, kultuseteenrite palkamise ning usukoondise täidesaatva organi ülalpidamiseks. Usukoondistel ei ole õigust moodustada vastastikuse abistamise kassasid, kooperatiive ja tootmiskoondisi, kasutada nende käsutuses olevat vara mingil muul eesmärgil peale usuliste vajaduste rahuldamise ega anda liikmetele materiaalset toetust. Usukoondise kultuseteenritel on keelatud korraldada korjandusi.”²⁸⁶

Kogudused, mis said kirikuhoone tasuta rendile, pidid selleks sõlmima ametivõimudega lepingu, mis sisaldas järgmist: „Kogudus peab ... remontima kultusehooneid ning kandma nimetatud vara valdamise ja kasutamisega seotud kulutusi. Usukoondised teevad kultusehoonete kapitaal- ja jooksvat remonti ning muid ehitus- ja remonditöid täitevkomitee nõusolekul, kes on kultusehoone kasutamise lepingu sõlminud“. Kogudused, kes ei hoidnud oma hooneid korras, võidi seaduse kohaselt nendest ruumidest välja tõsta.²⁸⁷ Lepingule pidi saama 20 kohaliku inimese (pidid elama vähemalt samas rajoonis) allkirjad. *Dvatskast* tuli valida juhatus ning revisjonikomisjon ja seega oli sellel seltskonnal oluline roll Eestimaa kirikute hooldamisel, korrashoidmisel ja remonditööde

²⁸⁶ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse teataja. 13. mai 1977, nr. 19: 408.

²⁸⁷ Remmelg 2008:14.

korraldamisel. Nagu Veiko Vihuri on tabavalt märkinud, olid kogudused sõja järel väikesed, aga kirikud suured.²⁸⁸ Vaatamata erinevatele üleriigilistele seadustele, kulges tegelik elu vastavalt kohaliku võimu nõudmistele ja ehk ka vastutulelikkusele. Kui kirikute remontimise puhul saadi rahalist toetust konsistooriumilt, siis materjalide hankimine sõltus eelkõige kohaliku täitevkomitee abist.

1953. aastal suri Nõukogude Liidu riigi- ja parteijuht Jossif Stalin ja sellega seoses tekkis inimestel vabanemistunne. 1950. aastate teisel poolel võib rääkida kirikute tõusuajast. Osavõtt jumalateenistustest oli aktiivne. Tundus, et kirik hakkas rasketest sõjaaegadest üle saama. 1960. aastatel sai alguse aga kirikust eemaldumine ehk kirik ei olnud enam inimeste elu osa. Selle põhjuseks võis olla ka kohanemine ajastukohase elulaadiga, mille taustsüsteemiks oli kindlasti nõukogude võimu negatiivne suhtumine kirikutesse ja nende tegemistesse. 1963. aastal tõsteti väga oluliselt kirikute kindlustus- ja hoonetemaksu. Kuna kirikute kindlustusmaks arvutati lähtuvalt hoone kubatuurilt, samuti kallines elekter, siis saabus kirikutele väga raske ajajärk ehk kogudustel oli väga raske selle maksukoorma all toime tulla.

Riho Saard on märkinud, et Hiiumaa õigeusu ja luteri kogudustes oli juba enne Teist maailmasõda alanud n-ö depressiivne aeg, mille põhjustas vabakoguduste aktiivne tegevus. Nõukogude periood ainult süvendas luteri ja õigeusu kirikute keerulist olukorda. Kui 1963. aastal tõusid maksud kirikuhoonete pealt üsna märkimisväärselt, siis tekkis kogudustel mure, et võib juhtuda, et tuleb oma ukсед sulgeda. Saarte praostkond pidi igal aastal riigimaksudeks tasuma 7052 rbl ja 19 kop ja see oli paljudele kogudustele üle jõu käiv summa.²⁸⁹

Kuna EELK-l olid vastavate lepingute alusel kasutada riikliku kaitse all olevad kirikud, siis peapiiskop Jaan Kiivit palus ENSV Riikliku Ehituskomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioonilt, et vähemalt osa riigimaksudest lubataks kasutada kirikute remontimiseks. Kergem olukord oli seal, kus annetajaid oli rohkem või kogudus kasutas palvelat. Samuti oli väga raske leida remonditöölisi, sest kehtivate eeskirjade järgi olid kirikuid remontivad töölised maksustatud võrdselt vaimulikega. EELK soov oli, et riikliku kaitse all olevate kirikute juures töötavaid töömehi maksustataks tulumaksuga

²⁸⁸ Vihuri 2007:446–447.

²⁸⁹ Saard 2015:1075.

teiste töölistega võrdselt. Nii oleks leitud ka töömehi ja kirikud kui kultuurimälestised oleksid säilinud.²⁹⁰ Tegelikult kasutati töötasu maksmisel aga igasuguseid võtteid ja must kassa oli üks võimalus töölistele normaalset palka maksta.²⁹¹ Vastavalt võimalustele tehti remonditöid kõigis Saarte praostkonna kirikutes.

Väga oluliseks kujunes kirikute remontimisel muinsuskaitse roll, sest selle valdkonna rüpes sai täiesti avalikult tegeleda kirikute korrashoiuga. Arhitektuurimälestisi reeglina ei suletud. Siinkohal tasub viidata 1965. aastal ilmunud Eesti arhitektuuri ajaloo käsitlusele: „Riiklike kaitse alla kuuluvate vanade maakirikute remontimisel on püütud maksimaalselt esile tuua nende ajalooliste hoonete kunstiväärtuslikke detaile ja ehitusosi“. Kaitse all olevate objektide arv aastate lõikes suurenes. 1947. aastal oli Eestis riikliku kaitse all arhitektuurimälestiste nimistus 256 objekti, 1964. aastal oli riikliku kaitse all 314 arhitektuuriansamblit ja üksikobjekti.²⁹² 1966. aastaks oli Saarte praostkonnas riikliku kaitse alla võetud Kaarma, Kihelkonna, Püha, Valjala ja Karja kirik.²⁹³

Näib, et üksjagu palju sõltus ka nõukogude võimumeeste suhtumisest, kui palju raha kirikute kordategemiseks eraldada. Näiteks rahandusminister (1950–1967) Anatoli Tihane hakkas 1961. aastal raha eraldamist arhitektuurimälestiste ja eriti just kirikuhoonete korras hoidmiseks piirama. Varemets kirikute päästmiseks oli lootus saada riigieelarvelist finantseerimist siis, kui hoonele leiti uus funktsioon. Ehituspärandi kaitsja Fredi Tomps on väitnud, et kui rahandusministriks said ta koolivennad Tallina Polütehnilisest Instituudist –Albert Norak (ministriks 1967. aastal) ja Endel Mändmaa (ministriks 1979. aastal), siis nemad aitasid arhitektuurimälestiste kaitsel ja restaureerimisel kuni nõukogude aja lõpuni silma peal hoida.²⁹⁴

Kirikuhooneid oli restaureerimisplaanides hulgaliselt, aga puudulike vahendite tõttu ei olnud võimalik töid teostada tõhusalt ja nii hävis palju autentset materjali, mida

²⁹⁰ EELKKA, Kirjavahetus riikliku kaitse all oleva kiriku kinnis- ja vallasvara küsimustes (1943–1996(1972)), Peapiiskop Jaan Kiiviti kiri ENSV Riikliku Ehituskomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioonile, 2. juuni 1966.

²⁹¹ Toomas Paul. Kas kirik oli kindlus? – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 30.

²⁹² *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, 513, 515.

²⁹³ EELKKA, Kirjavahetus riikliku kaitse all oleva kiriku kinnis- ja vallasvara küsimustes (1943–1996(1972)), Peapiiskop Jaan Kiiviti kiri ENSV Riikliku Ehituskomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioonile, 2. juuni 1966, kirja lisa – tabel.

²⁹⁴ Tomps 219:53.

oleks saanud päästa hooneid õigeaegselt konserveerides. Mandri-Eestis osutus erandiks Märjamaa kirik, mida hakati pärast sõda ühe esimese kirikuna teadusliku restaureerimise töökoja jõududega taastama. Eestvedajaks oli aga kohalik kogudus. Sõjas maha põlenud keskaegne kirik restaureeriti taas oma algses funktsioonis.²⁹⁵

Kirikud püüti taastada võimalikult autentsel moel. Muidugi restaureeriti eelkõige üleliidulise tähtsusega mälestisi, nagu Niguliste kirik, Oleviste kirik, Tallinna raekoda, Narva Hermannii kindlus, Kuressaare Loss., Peeter I maja Kadriorus, kuid ka rajoonides asuvaid kirikuid, Saarte praostkonnast näiteks Kaarma kirik.²⁹⁶ Kaarma on hea näide ka restaureerimisel tehtud vigade tõttu. Seda teemat käsitletakse põhjalikumalt 1970. aastatel toimunud remonttööde juures.

Kui sõja järel tõmmati mitmed linnakirikud lihtsalt maha, siis 1960.–1980. aastatel lammutati muinsuskaitsealuseid objekte (sh kirikuid) harva. Nõukogude Liit ühines UNESCO-ga ja kirjutas alla Euroopa kultuurimälestiste kaitse raamdokumendile.²⁹⁷ Oht hoonetele võis peituda aga mujal. Kuigi osa kirikuhoonetest oli võetud riiklikku arhitektuuri mälestiste nimekirja, siis 1960. aastatel polnud nad siiski kaitstud vandalismi vastu.²⁹⁸ Hoonete kaitse alla võtmise protseduur oli pikk: tehti ajaloolisi ja arhitektuuriajaloo uuringuid, suheldi kohalike võimudega, kirjutati, räägiti raadios jne.²⁹⁹

Kuna riikliku kaitse all olevate sakraalhitiste arv oli 1970. aastate lõpuks suurenenud ligi 300-ni, siis oli arhitektuurimälestiste kaitse süsteemis eesmärk suurendada restaureerimisega tegelevate asutuste võimekust. 1978. aastal loodi TRT baasil Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituut, kus töötasid insenerid, arhitektid, ajaloolased, etnograafid.³⁰⁰ Et seaduse kohaselt pidi ajalooliste hoonete juures juhendama kõiki restaureerimis- ja hooldustöid erialalise kompetentsiga tunnustatud spetsialist, siis väga paljudes Saaremaa kogudustes juhendas ja andis nõu vabatahtlikult ehk oma kulu ja kirjadega arhitektuuriajaloolane Villem Raam, kes töötas Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudis teadlasena. Mitmete taastatud ja korrastatud kirikutega oli

²⁹⁵ Madis Roosalu. *Arhitektuurimälestiste kaitse ja ennistamine Eesti NSV-s 1955–1965*. Eesti Kunstiakadeemia bakalaureusetöö, 2005, 42.

²⁹⁶ Kodres 2016:408.

²⁹⁷ Kodres 2016:411.

²⁹⁸ Plaat 2001: 212.

²⁹⁹ Kodres 2016:415.

³⁰⁰ Toms 2019:54.

seotud ka arhitekt Teddy Böckler. Nii tagati kirikuhoonete juures tehtavate tööde kvaliteet.³⁰¹ Selle kõrval oli oluline ka koguduse oma initsiatiiv. Näiteks tegutses 1970. aastatel Saaremaal viis aastat järjest Eesti Kristlik Suvemalev, kellest oli kiriku remontimisel väga suur abi.³⁰²

Uued tuuled hakkasid puhuma 1980. aastate lõpul. 1987. aastal asutati Muinsuskaitse Selts, mille liikmed olid sajad vabatahtlikud kultuuripärandi hoidjaid, propageerijaid ning restaureerijaid, samuti ajaloolased ja muidu kultuuripärandi vastu huvitundjad. Oluliseks muutusid hoonete autentsuse ja funktsionaalsuse küsimused, ehk mil määral restaureerimise puhul midagi asendada ja kuidas seda teha.³⁰³

1988. aastal loodi 1969. aastal moodustatud Vabariikliku Restaureerimise Valituse baasil Vabariiklik Koondis „Eesti Restauraator“.³⁰⁴ 1980. aastate lõpus asuti tegelema suletud koguduste taasavamise ja kirikute pühitsemisega. Esimesena taaspühitses EELK peapiiskop Kuno Pajula 3. märtsil 1988. aastal Ruhnu kiriku, mis hakkas esialgu tegutsema Kuressaare koguduse filiaalina. 1990. aastatel hakati kogudustele tagastatud kirikuhooneid ja pastoraate remontima ja taastama. Saaremaal hakkas taas tegutsema EELK Põide kogudus. 22. mail 1994 pühitseti uuesti rootslaste abiga renoveeritud Muhu kirik.³⁰⁵

3.2. Tagasihoidlik algus – 1950.–1960. aastad

1950. aastate kirikute taastamist ja remonttöid mõjutas kõige enam religioonivastane kampaania, sest sel põhjusel langes koguduste võimekus kirikute eest hoolt kanda. Hiiumaal olid kirikud raskemas olukorras kui Saaremaal, sest saarel oli üks õpetaja kogu Hiiumaa peale. Maido Soosalu teenis aastatel 1950. aastatel Kärkla, Käina, Pühalepa, Reigi ja Emmaste kogudust.³⁰⁶ Et ajad olid rasked, siis 1963. aastal olevat ta langenud depressiooni, sest kirikuhoonete kindlustusmaksu tõsteti 6 korda ja seetõttu oli ta valmis Reigi ja Pühalepa koguduste kasutada olnud hoonetest üldse loobuma ja kogudused

³⁰¹ Tiit Pädam. Ühe maleva lugu. *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 112.

³⁰² Vihuri 2007:448.

³⁰³ Kodres 2016:415.

³⁰⁴ Toms 2019:55.

³⁰⁵ Vihuri 2007:450–451.

³⁰⁶ [wikipedia.org/wiki/Maido_Soosalu](https://et.wikipedia.org/wiki/Maido_Soosalu). Viimati vaadatud 19.7.2021.

ühendama Kärddla kogudusega.³⁰⁷ Kuna õpetaja oli mitme koguduse peale ja seega elas kirikuhoonetest kaugel, polnud kedagi, kes saaks kirikutel pidevalt silma peal hoida ja igapäevaselt tegeleda majandusküsimustega ning korraldada remonditöid. Hiiumaal kasutasid mõned kogudused teiste koguduste hooneid – Pühalepa kogudus vennastekoguduse palvemaja, Käina kogudus baptistide Mäeltse palvemaja.

Aastatel 1959–1969 Emmaste ja Käina koguduse õpetajaks olnud õpetaja Karl Sillamäe on kirjutanud, et noorte vähene juurdekasv Käina koguduses võib-olla seletatav sellega, et kirikuhoone pole korras, ehk kirikust on alles varemed ja ruumide järele on karjuv vajadus. Seetõttu polnud kogudusel midagi meeldivat ja meelitavat pakkuda. Kasutuses olev saal oli väike, madal, viletsas olukorras, kuid juhatus püüab leida paremad ruumid.³⁰⁸ Õpetaja Soosalu lisas: „Pahandusi on ka Pühalepa ära antud kiriku pärast, kuna nii sageli kohtan neid, kes ütlevad, et nad ei tule mitte sellepärast sõna juurde, et neil ei ole kirikut, kuhu tulla.“³⁰⁹ Käina koguduse hooldajaõpetaja Matt Lillipuu kinnitas kirikuhoone kõrval ka vaimuliku olulisust: „Kui Käinas töötaks alaline õpetaja, siis oleks ka usuelu tõusu loot.“³¹⁰

Nii nagu Hiiumaal pidas mitu kogudust teenistusi palvemajades, sai ka Saaremaa Anseküla kogudus koos käia neile kuuluvas Tiirimetsa palvelas, Muhu kogudus Kaigu palvemajas ja Põide koguduse liikmed said aeg-ajalt pidada jumalateenistusi metodistidele kuuluvas Kõrkvere palvemajas.

Nagu juba mainitud, mõjutas koguduste toimetulekut ja sestap ka hoonete korrashoidu 1960. aastate alguse kirikute kindlustusmaksu tõus. Olgu siinkohal toodud mõned konkreetset näited. 1962. aasta novembris mõõtis Riiklik Kindlustus uuesti üle Püha kiriku. Selle tulemusena tõusis kiriku kindlustussumma 8-kordseks.³¹¹ 1963. aasta septembris mõõdeti kindlustuse inspektori poolt Mustjala kirik ja selle tulemusena suurenes kindlustusmaks 38.06 rublalt 256.72 rublani.³¹² 1963. aasta detsembris mõõdeti

³⁰⁷ Saard 2009:344.

³⁰⁸ EELKKA (Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv), Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Keina koguduse usuelu kohta 1959, 10. jaanuar 1960.

³⁰⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded. Sõnaline aruanne ELK Pühalepa koguduse tähelepanekute üle 1958, 3. jaanuar 1959.

³¹⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. a aruanded. ELK Keina koguduse aruanne 1958 kohta, 10. jaanuar 1959.

³¹¹ Luup 2006:20.

³¹² Saks 2003:47.

üle Karja kirik ja selle alusel nõuti koguduselt juba kõrgema maksu tasumist tagasiulatuvalt terve 1963. aasta kohta, ja seda juba 1. jaanuariks 1964!³¹³ Samas näiteks Muhu kogudus ei pidanud kindlustusmaksu maksma, sest varemtes kirik ei kuulunud kogudusele. Maksu ei võetud ka koguduse käsutuses oleva Kaigu palvemaja eest, kuna hoone kuulus külanõukogu bilanssi.³¹⁴

Mitmed kogudused olid nii väikesed, et korjandustest kogunes raha vähe, majanduslik olukord halvenes³¹⁵ ning seetõttu polnud jõudu remonttööde eest maksta.³¹⁶ Remondi vajadust aga tunnetati. Näiteks õpetaja Rinaldo Nurm kirjutas 1956. aasta sõnalis aruandes, et Kärkla kogudus on väike, samas oli remonti vaja kiiresti teha ja selleks oli vaja suuri summasid.³¹⁷ 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul järelvalve kirikute tegevuse üle aga tugevnes ja nii püüdsid kohalikud võimud üleriigiliste käskude-keeldude osas isegi aktiivsemad olla.

Sestap pole ime, et andmeid Saarte praostkonna Hiiumaa koguduste kirikutes toimunud remonditööde kohta 1950.–1960. aastatel on üsna napilt, mis näitab, et sel perioodil suuremaid remontöid ette ei võetud. Peaprobleemiks, mis koguduste aruannetes kajastus, oli raha puudumine. Nii näiteks mainiti Reigi koguduse aruandes, et kogudusel on rahalised raskused.³¹⁸ Emmastes oli küll olemas kirik, abikirik ja palvemaja, kuid raskused olid maksude tasumisel.³¹⁹

1950. aastatel teostati Hiiumaa kirikutes pigem väiksemaid hädapäraseid remonditöid. 1951. aastal valgendati Kärkla kirikuhoone välisseina.³²⁰ Emmaste kirikus tehti 1956. aastal remonttöid.³²¹ 1957. aastal leidis Kärldas tänu koguduse annetustele aset kiriku sise- ja välisvalgendamine, sõjas purunenud risti asemele püstitati torni otsa uus

³¹³ Vihuri 1997:25

³¹⁴ Toomet 1998:43.

³¹⁵ Elmar Reinsoo. Üks näide, mida armastus suudab. – EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 25.

³¹⁶ Toomet 1998:43.

³¹⁷ Reinsoo 1999:43.

³¹⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, Ülevaade ELK Saarte praostkonna Hiiumaa koguduste tegevusest 1951, 30. jaanuar 1952.

³¹⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ELK Emmaste koguduse 1951 aruanne, 10. jaanuar 1952.

³²⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ELK Kärkla koguduse 1951 aruanne, jaanuar 1952.

³²¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, Ülevaade Saarte praostkonna koguduste tegevuse kohta 1956, 28. jaanuar 1957.

rist.³²² Remont maksis 3049.66 rubla.³²³ Kärkla kirikus tehti 1958. aastal jooksev remont – värviti ja parandati aknad, selleks kulus 340 rubla.³²⁴ Pühalepa palvela lõunapoolne katuse külg asendati 1960. aastal uue laastukatusena (varem oli õlekatus), lisaks parandati põrand ja lagi, uuendati korstnaots ja korsten krohviti, milline remont läks maksma 3316.63 rubla.³²⁵ Mänspe abikirikus tõrvati 1961. aastal katus, meeste poolsele põrandale pandi uus kate, torn sai puuduva kella.³²⁶

Nii nagu Hiiumaal, on ka Saaremaal 1950. aastate algul teateid vaid väiksematest remonttöödest, kümnendi lõpus ja 1960. aastatel tehti remonttöid varasemast suuremas mahus. Veelgi rohkem oli aga juttu sellest, mida kõike veel peaks tegema. 1950. aastal tehti Jämaja koguduses väiksemaid remonditöid, remondile kulus 765.82 rubla. 1959. aastal kulus Jämaja kiriku remondimaterjalile 309.14 rubla, töölistele 40 rubla.³²⁷ 1951. aastal vajas Kaarma kirik suuremat remonti, Muhu kirikuhoone aga katustamist, Püha ja Valjala kirikul puudus koguduse saal (talvekirik).³²⁸ Väheke suuremaid töid tehti Karja kiriku juures. 1955. aastal parandati kiriku idapoolset otsamüüri, osaliselt pandi uued aknaraamid, aknad klaasiti.³²⁹ Karja kiriku akende erineva kuju ja värvikombinatsiooniga klaaside väga keeruka paigaldamise puhul arvestati arhitektuuriajaloolase ja arhitekti Ernst Ederbergi arvamusega.³³⁰ Püha kirik vajas 1956. aastal välist parandamist, aga see lükkus edasi, sest 1957. aastal tehti Valjala kirikus kapitaalremonti.³³¹ 1954. aastal oli Valjala kiriku katus olnud väga halvas seisukorras ja vajanud ulatuslikku remonti. Kirik vajas ka väljast krohvimist ja seest valgendamist. Aseõpetaja Rikhold Klaasi sõnul ei olnud selle

³²² EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, ELK Saarte praostkonna praosti kt (Matt Lillipuu) 1957. aasta aruanne, 1. veebruar 1958.

³²³ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Kärkla koguduse 1957 tähelepanekute üle, 4. jaanuar 1958.

³²⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded. Sõnaline aruanne ELK Kärkla koguduse 1958 tähelepanekute üle, 5. jaanuar 1959.

³²⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Pühalepa koguduse tähelepanekute üle 1960, 9. jaanuar 1961.

³²⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded. Sõnaline aruanne ELK Emmaste koguduse usuelu kohta 1960. a., 9. jaanuar 1961.

³²⁷ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=1268&id=3582.

³²⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, Ülevaade ELK Saarte praostkonna koguduste tegevusest 1951, 25. jaanuar 1952.

³²⁹ Vihuri 1996:64.

³³⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1955. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline ülevaade 1955 tegevuse kohta, 10. jaanuar 1956.

³³¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Püha koguduse 1956 sõnaline aruanne, 9. jaanuar 1957; ELK Valjala koguduse 1956 sõnaline aruanne, 10. jaanuar 1957.

korda tegemiseks majanduslikku võimekust.³³² Saaremaa Jaani kirikus remonditi 1954. aastal lage ja selle töö käigus avastati mädanenud aampalk. 1958. aastal langes krohvi alla ja selleks tehti parandustööd kipsiga.³³³ Kärla koguduse õpetaja Rinaldo Nurm on 1956. aasta kohta kirjutanud: „Juhatus suhtus kuidagi tagasihoidlikult kiriku korrastamisse. Kuna oli erakordselt külm ja lumerohke talv, soovitati ilmade soojenemist oodata.“³³⁴

Pidevat kõpitsemist vajas kirikute küttesüsteem. Tavaliselt kirikutes küttesüsteemi polnudki, heal juhul sai kütta sai vaid käärkambrit ning seal asuvaid ahjusid, mida pidi pidevalt parandama-uuendama. Käärkambri ahi võimaldas talvisel ajal jumalateenistusi ja palvetunde pidada köetud ruumis. Kuigi 1956. aastal tehti korda Saaremaa Jaani kiriku käärkambri ahi.³³⁵, siis 1959. aastal sai käärkamber raudahju koos soojamüüriaga, sest vana oli kõlbmatu.³³⁶ Mustjala kirikusse ehitati käärkambrisse ahi 1964. aastal.³³⁷ 1968. aastal sai ahju Muhu koguduse Kaigu palvemaja.³³⁸ Kuressaare kiriku kohta on 1956. aasta aruandes teade, et umbes 18 aasta kasutamata kiriku ahjud olid 1956. aastal korras.³³⁹

Samas suureks puuduseks oli elektrivalgustuse puudumine.³⁴⁰ Murrangulisteks olid kirikuhoonetesse elektri sissetoomisel 1960. aastad. 22. oktoobril 1962. aastal sai Püha kirik oma olemasolu jooksul esimest korda elektrivalguse. Töö tegi kohalik elektrik, koguduse liige Artur Tuisk ja see läks koos materjalidega maksma 131.19 rubla.³⁴¹ 1961. aastal jõudis elekter ka Mustjala kirikusse, kuid see oli võimalik vaid tänu kohalikule jõujaamale ja elektrit anti vaid kindlatel kellaaegadel. Kuna 1964. aastal oli kiriku lähedal aleviis tulekahju, siis said kannatada elektriliinid ja kirik jäi aastaks elektrivalgusest ilma.³⁴²

³³² EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Valjala koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 11. jaanuar 1955.

³³³ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3575&id=3577. Viimati vaadatud 19.7.2021.

³³⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, Aruanne Kärla koguduse kohta 1956, 9. jaanuar 1957.

³³⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Saaremaa-Jaani koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

³³⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Aruanne ELK Saaremaa-Jaani koguduse kohta pro AD 1959, 8. jaanuar 1960.

³³⁷ Saks 2003:47.

³³⁸ Toomet 1998:43.

³³⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Kuressaare Laurentiuse koguduse sõnaline aruanne 1956 üle, 8. jaanuar 1957.

³⁴⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne – EELK Jämaja kogudus 1960. aastal, 11. jaanuar 1961.

³⁴¹ Luup 2006:19.

³⁴² Saks 2003:47.

1967. aastal viidi koguduse juhatuse eestvõttel lõpule Kihelkonna kirikuhoone elektrifitseerimine, mis läks kogudusele maksma 1025 rubla.³⁴³ 1969. aastal pandi elekter Kaigu palvemajja.³⁴⁴

Kui vaadata veidi täpsemalt, millele 1950.–1960. aastatel kirikute remondi puhul tähelepanu pöörati, siis kõige enam torkab silma tegelemine kirikute katustega. Korras katus oli väga oluline, sest sademeid läbi laskva katuse tõttu oli ohustatud ka hoone sisustus. Parandustöid katuste juures tehti aastate jooksul korduvalt. 1951. aastal on Kuressaare kirikul katust parandatud.³⁴⁵ Kuressaare kirikuhoone oli 1955. aastal korras sisemiselt ja väliselt ning sellepärast polnud remonti edaspidi ette nähtud. Koguduse aruandes märgitakse, et katus seevastu vajab igal aastal parandamist ja määrimist ning seega toimub pidev kontroll hoone korrashoiuks.³⁴⁶ 1956. aastal parandati Karja kiriku katust³⁴⁷ ja samal aastal uuendati ka Emmaste koguduse Mänspe abikiriku katus, kusjuures suurem osa tööst tehti tasuta.³⁴⁸ Reigi kirik oli lagunenu ja halvas seisus katus asendati 1957. aastal suures osas uue kimmikatusega, mis maksis 5644.06 rubla ja raha tuli koguduse liikmete annetustena.³⁴⁹ 1958. aasta oli Kaarma kiriku korrashoius olnud parim aasta viimase aastakümne jooksul – katus sai üle 25-30 aasta põhjaliku remondi.³⁵⁰ 1961 ja 1968 parandati pikihoone ja kooriruumi väga halvas seisukorras kivitatud ning tihendati savimäärdega.³⁵¹

1956. aasta suvel tehti algust Kihelkonna kiriku katuse parandamisega – surnukambri läbimädanenud kimmkatus kaeti uute kimmidega, parandati käärkambri katust ja kirikuhoone „S“-kividest katust üksikutest purunenud kohtadest ning

³⁴³ Reinsoo 1986:57, 63.

³⁴⁴ Toomet 1998:43.

³⁴⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. a aruanne, Ülevaade ELK Saarte praostkonna koguduste tegevusest 1951, 25. jaanuar 1952.

³⁴⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1955. aasta aruanded, ELK Kuressaare Laurentiuse koguduse sõnaline aruanne 1955 aruande aasta kohta, 10. jaanuar 1956.

³⁴⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

³⁴⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, Ülevaade usuolu nähete kohta 1956 ELK Emmaste koguduses, 15. jaanuar 1957.

³⁴⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Reigi koguduse 1957 tähelepanekute üle, 4. jaanuar 1958.

³⁵⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse sõnaline aruanne 1958. aasta kohta, 11. jaanuar 1959.

³⁵¹ Toms 2019:57.

tugipostidele tehti osalisi krohviparandusi. Remonttööde üldmaksumus oli 580 rubla.³⁵² 1957. aastal tehti Kihelkonna kirikus välisremonti summas 15,8 tuhat rubla, millest materjalid olid 2,9 tuhat, töötasu 12,5 tuhat ja transport 0,4 tuhat rubla. Peale selle olid veel tasuta materjalid, transport ja tööjõud. Tehtud suuremad tööd olid: alla vajunud katuse ülestõstmine, sarikate, müürlattide uuendamine ja tugevdamine, tugipiitade parandamine, osaline torni katuse uuendamine, väliskrohvi parandused, kiriku ja torni välisseinte värvimine.³⁵³ 1961. aastal tehti kirikuhoone välisseinte ja torni krohviparandust. 1962. aastal uuendati hoone tugipostide katuseid.³⁵⁴

1956. aastal parandati Saaremaa Jaani kiriku katust.³⁵⁵ 1959. aastal korraldas koguduse juhatus konsistooriumi loal liikmete seas erikorjanduse. Koguduse heaks laekus 3076.15, kirikukassa heaks 542.85, kokku 3619.00 rubla. Laekunud summadega otsustati teostada katuse remont täies ulatus: katkised kivid asendati uutega, vahed täideti mördiga. Uus paar sarikaid vahetati mädanenute vastu, uute sarikate külge löödi uued latid.³⁵⁶ Suuremat tähelepanu muule remondile ei pööratud ja kuni 1970. aastateni remonti ei tehtudki.³⁵⁷

1961. aastal toimus Jämaja kiriku käärkambri katuse vahetamine.³⁵⁸ 1962. aastal vahetati välja Mustjala kiriku katuse katkised kivid ja 1963. aastal valgendati kirik seest. Ka 1965. aastal tehti katuse remonti.³⁵⁹ Kuna Muhu kogudus kasutas kooskäimiseks maja Kaigul, siis 1950. aastatel hakati sellest kujundama palvelat ja võeti ette mitmesugused remonttööd. 1959. aastal sai palvela uue rookatuse.³⁶⁰

Lisaks katustele oli vaja parandada kirikutorne. 1959. aastal toimus Kaarma kiriku torni osaline plekiga katmine. Et eemaldada viimased sõjakahjustused, siis kavatseti torn täielikult parandada – teha seest vooderdus, plekiga katta, värvida, teha uued torniluugid

³⁵² Reinsoo 1986:63.

³⁵³ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Aruanne ELK Kihelkonna koguduse kohta 1957, 7. jaanuar 1958.

³⁵⁴ Reinsoo 1986:63.

³⁵⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Saaremaa-Jaani koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

³⁵⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Aruanne ELK Saaremaa-Jaani koguduse kohta pro AD 1959, 8. jaanuar 1960.

³⁵⁷ Reinsoo, EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 25.

³⁵⁸ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=1268&id=3582. Viimati vaadatud 19.7.2021.

³⁵⁹ Saks 2003:47–48.

³⁶⁰ Toomet 1998:36.

jne.³⁶¹ 1969. aasta suvel teostati jälle Kaarma kiriku torni plekk-katuse parandamine ja värvimine.³⁶² 1959. aastal jäi Saaremaa Jaani kiriku torni katus parandamata, sest ilm külmenes.³⁶³ Torni katuse plekk oli läbi roostetanud, risti sammast läbi mädanenud ja koos ristiga alla langenud. See parandustöö viidigi edukalt lõpule 1960. aasta jooksul. Kõik katkised plekitahvlid, mädanenud puuosad (latid jne) kõrvaldati ja asendati uutega ning seega anti kiriku tornile jälle oma endine kuju. Tööd tegid lepingu alusel kohalikud.³⁶⁴

Katuste kõrval jõuti siiski ka sisetöödeni ja hoonete krohvimiste/valgendamisteni. Nii näiteks teostati Valjala kiriku käärkambris 1955. aastal krohvitöid, pandi uus laudpõrand ning ehitati ahi.³⁶⁵ Valjala kirikus edaspidi nii suuri töid ei tehtud, alles 1970. aastatel jõuti restaureerimistöödeni. 1956. aastal oli teostati Saaremaa Jaani kiriku siseruumi valgendamine – töö läbiviijad olid olnud samad isikud, kes tegid tööd Karja kirikus 1955,³⁶⁶ ja kiriku lae parandamine.³⁶⁷

1959. aasta suvel teostati Kärla kiriku siseremont, milleks kulus umbes 2000 rbl. Parandati laest alla vajunud krohvi, värviti altariruum ja kirik seestpoolt, sh kantsel.³⁶⁸ 1959. aastaks oli Püha kiriku juures juba üht-teist tehtud, kuid suur töö – hoone väljast parandamine ja krohvimine, seest ja väljast valgendamine – seisis veel ees.³⁶⁹ 1959. aastal tehti Mustjala kirikus krohviparandused ja kirik valgendati väljast. 1960. aastal remonditi kirikut ka seest ning värviti üle kirikupingid ja muud puitosad.³⁷⁰ Kaarma kirikus lubivärviga Valgendati kooriruumi ja käärkambri siseseinu.³⁷¹

Mis väärrib aga eriti esile toomist, on mitmel pool teostatud suuremad remonttööd. 1954. aastal viidi läbi Kuressaare kiriku välisremont. Valgendati, parandati katust, pandi

³⁶¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse 1959. aasta sõnaline aruanne, 8. jaanuar 1960.

³⁶² Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

³⁶³ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Aruanne ELK Saaremaa-Jaani koguduse kohta pro AD 1959, 8. jaanuar 1960.

³⁶⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Aruanne ELK Saaremaa-Jaani koguduse kohta pro AD 1960, 5. jaanuar 1961.

³⁶⁵ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3362&id=13. Viimati vaadatud 19.7.2021.

³⁶⁶ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3575&id=3577. Viimati vaadatud 19.7.2021.

³⁶⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Saaremaa-Jaani koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

³⁶⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Aruanne Kärla koguduse kohta 1959, 7. jaanuar 1960.

³⁶⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, ELK Püha koguduse 1959. aasta sõnaline aruanne, 12. jaanuar 1960.

³⁷⁰ Saks 2003:46.

³⁷¹ Toms 2019:57.

uued vihmaveetorud. Remondi läbiviijad korraldasid töö tavalisest päevatööst vabal ajal.³⁷² 1960. aasta teisel poole viidi Kuressaare kirikus ja käärkambris läbi põhjalik siseremont, mille käigus uuendati krohv $\frac{3}{4}$ kiriku lae pindalast, valgendati lagi; kiriku ja käärkambri seinad puhastati ning tehti krohviparandusi; kirikus, käärkambris ja esikus värviti seinad paneeliosa ja tehti muid väiksemaid korrastustöid, milleks kulutati kokku 11353.22 rubla.³⁷³ Ka 1967 toimus suurem remont.³⁷⁴

1956. aastal viidi Kaarma kirikus läbi laiaulatuslik remont mis maksis üle 7000 rubla. Toimus kiriku kooriosas pragude kinni tsementeerimine laes ja katuse parandamine, käärkamber tehti korda.³⁷⁵ 1957. aastal toimus Valjalas kirikus kapitaalremont: parandati katus, välisseinte krohvimine, valgendati kirik seest ja väljast. Remont maksis 23084.34 rubla.³⁷⁶ 1958. aasta suvel tehti Kärla kiriku välisremont, sest kirik oli nii lagunenu ja kardeti mõne lahtise kivi kukkumist kirikutrepile. Pärast 1941. aastat ei olnudki kirikut remonditud. 1958. aasta remondi käigus parandati ka katust ja torni. Raha selleks kulus umbes 7000 rubla. 1959. suvel loodeti teha kirikus sisemine remont.³⁷⁷ 1960. aastal viidi Reigi kiriku juures on läbi ulatuslikum välisremont. Kiriku ja torni välisseinad krohviti ja valgendati. Akende raamid uuendati osaliselt ja värviti, aknad klaasiti. Küljepoolne uks tehti uus ja ukseid värviti. Osadele akendele valati uued tsemendist veelaad ja samuti tehti tsemendist uued välistrepid. Remont koos materjalidega ja töötasuga läks maksma 4316.68 rubla.³⁷⁸

Olgu siin kohal ära toodud üks pikem kirjeldus Valjala kirikus tehtud remondi kohta. Tehti kiriku kapitaalremont ehk koguduse majanduselul oli ainult üks eesmärk – viia aasta lõpuks läbi remont ja tasuda kõik sellega seotud kulud. See täituski. Juba ammu

³⁷² EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Kuressaare Laurentiuse koguduse sõnaline aruanne 1954. aastal, dateerimata.

³⁷³ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, ELK Kuressaare Laurentiuse koguduse sõnaline aruanne 1960, 15. jaanuar 1961.

³⁷⁴ Luhamets 1987:14.

³⁷⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse sõnaline ülevaade 1956 üle, 12. jaanuar 1957.

³⁷⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, ELK Saarte praostkonna praosti kt 1957. aasta aruanne, 1. veebruar 1958.

³⁷⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Aruanne ELK Kärla koguduse kohta 1958, 5. jaanuar 1959.

³⁷⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Reigi koguduse tähelepanekute üle 1960, 5. jaanuar 1961.

oli see soov, sest katus jooksis juba aastaid läbi ja seepool olid kiriku võlvid seestpoolt kaetud roheline korraga. Samuti oli katus lagunenu, kiriku portaal rikutud ja katuse viiludelt oli palju kive alla varisenud, välisseinte krohv kohati alla varisenud. Remonttööde ettevalmistus algas juba eelmisel aastal ja talvel, mil varuti ja veeti kiriku juurde 18 tihumeetrit saetud metsamaterjali. Aasta algul hakati koguduses raha koguma ja maikuus hakkas töö pihta. Koguduse juhatust volitas remonttöid juhatama ja asju ajama koguduse vaimulik, aseõpetaja Rikhold Klaas. Ta palkas viis töömeest Püha kogudusest, kes eelmisel aastal olid Mustjala kiriku remonttööde juures tunnustust leidnud. Koguduse organist Ella Kolk toitis neid 3 korda päevas ja oli ka öömaja. Töömeeste brigadir oli ehitustehnik R. Õunpuu. Algul olid ilmad külmad ja tuulised. Mehed töötasid 20 m kõrgusel katusel ja tellingutel vatikuubedes 10 tundi päevas. Töö edenes. Ilmad olid kuivad. Orissaare rajooni TSN esimehe kolhooside ehitamise osakonna juhataja Ränk'i abil saadi õigeaegselt kooperatiivkaupluse kaudu tsementi ja lupja. Töö kestis vahetpidamata kolm päeva vähem kui kolm kuud. Selle aja jooksul tehti kõigepealt kiriku katuse kapitaalparandus. Umbes 800 katusekivi laoti maha ja asetati seguga uuesti tagasi. Uuendati umbes 300 jooksvat meetrit katuse latti ja asendati mädanenud müüri- ja aampalgid. Uuendati sarikaid. Tõmmati blokkidega uuesti kohale kiriku põhjaküljel osa alla vajunud katust. Kiriku välisseinte krohv parandati. Välisseinad lubjati. Kiriku katusele ehitati uus tuulekoda, mida seal varem polnud. Kiriku sisetööde jaoks ehitati rullikutel liikuv telling, mille abil puhastati lagi ja võlvid vanast lubjast, parandati krohv ja lubjati uuesti. Restaureeriti kiriku portaalil asuvad simsid ja kaared. Kirik sai uue elektriseade ja kaks uut kroonlühtrit. Remont maksis 23084.34. Kirik pühitseti 15. septembril 1957.³⁷⁹

Ehkki koguduste rahaline seis oli kogu nõukogude aja kehv, näitasid liikmeannetuste summad 1950. aastate lõpul siiski tõusu. Liikmeannetused moodustasid suure osa koguduse eelarvest ja olid abiks just siis, kui käsil olid suuremad remonttööd. Vanade kirikute eest hoolitsemine muutus koguduste jaoks aja jooksul aina aktuaalsemaks, sest remonttöid oli vaja teha pidevalt. Alates 1950. aastate lõpust on aruannetes juba juttu, et koguduse liikmed on remonte rahaliselt toetanud.

³⁷⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Evangeelse luteriusu Valjala koguduse 1957 sõnaline aruanne, 5. jaanuar 1958.

Ent esimesi sellekohaseid vihjeid leiame me juba 1950. aastate algusest. Näiteks 1951. aastal Jämaja koguduse liikmetest annetajate arv kasvas, sestap oli olnud võimalik kirikuhoonet korrastada.³⁸⁰ Ka Kaarma liikmeannetajate arv on kasvanud, kuid aseõpetaja Oskar Leis on märkinud, et 1951. aasta oli majanduslikult üks raskemaid koguduse elus. Uus juhatuse oli endiselt juhatuselt üle võtnud tühja kassa koos võlgadega.³⁸¹ Püha koguduse rahaline läbikäik oli 1953. aastal 4584.15 rubla, 1956. aastaks oli see tõusnud 9261.56 rublani.³⁸² Valjala koguduse läbikäik oli 1953. aastal 7899.40 rubla, 1956 aga 14001.57 rubla.³⁸³ Seega oli koguduse liikmete annetuste rahaline panus oli tõusnud. Kihelkonna koguduses kasvas perioodil 1946–1985 liikmeannetuste üldsumma näiteks 2,8 korda.³⁸⁴ Koguduse liikmete armastav suhtumine võimaldas 1956. aastal teha Kihelkonna kiriku juures mõningaid remonttöid. Eriti tähtis oli katuse parandamine. Selleks kulus u 4000 rbl.³⁸⁵

Saaremaa Jaani koguduse 1954. aasta aruandes on märgitud, et vaatamata sellele, et kogudus on kõige väiksem ENSV-s, saadi hakkama. Varem oli probleeme, aga nüüd on olnud võimalik remonte teha. Peale kõigi maksude tasumist teostati 1954. aastal suur remont kiriku lae parandamiseks ning ulatuslikud krohvimistööd.³⁸⁶

Liikmeannetuste summade kasust ja tõusust on juttu ka Püha koguduses. Kuna Püha kiriku olukord oli 1954. aastaks juba hädaohtlik (tugisambad lagunemas, kirikumüürides olid suured lõhed, kiriku käärkamber lagunemas jne), siis otsustati juhatuse koosolekul teostada remont ja selleks korraldada eraldi korjandus. Kuna mõte oli koguduses aktuaalne, siis andis korjandus üle ootuste häid tulemusi ehk 4530.59 rubla. Aasta lõpuks paisus summa ligi kahekordseks, ulatudes 8580.35 rublani. See kõik kasutati ka ära. Konsistoorium andis samuti lahkesti toetust (1500 rubla). Oli kasvanud ka liikmeannetuste

³⁸⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ELK Jämaja koguduse 1951 aruanne, 20. jaanuar 1952.

³⁸¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ELK Kaarma koguduse 1951 aruanne, 13. jaanuar 1952.

³⁸² EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Püha koguduse 1956 sõnaline aruanne, 9. jaanuar 1957.

³⁸³ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Valjala koguduse 1956 sõnaline aruanne, 10. jaanuar 1957.

³⁸⁴ Reinsoo 1986:58.

³⁸⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, Aruanne ELK Kihelkonna koguduse kohta 1956, 8. jaanuar 1957.

³⁸⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Saaremaa Jaani koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 12. jaanuar 1955.

keskmine summa. Üks koguduse liige tõi kiriku remondi heaks koguni 700 rubla. Nii saidki tööd saidki suures ulatuses teostatud.³⁸⁷

Väiksemate korjandussummade kogumise ebaõnnestumise põhjuseks on välja toodud halbu ilmatikuolusid. Näiteks 1955. aastal olevat detsembrikuu rasked ilmastikuolud (lumi, tuisk) takistanud inimesi Karja kirikusse tulemast. 1954. aasta detsembris koguti korjandustega 865.10, 1955. aasta detsembris aga ainult 487.63 rubla.³⁸⁸

Kärla kirik vajab 1950. aastate keskel hädasti nii sisemist kui ka välimist remonti. Selleks alustati 1956. aastal korjandust, et 1957. aastal teha kõige hädavajalikumad tööd. Kuna kogudus oli väike ja kiriku remondiga kiire, siis oli vaja suuri summasid.³⁸⁹ 1960. aastal lõpetati Püha kiriku remont ja see tehti peaaegu täielikult korjandustest saadud summadega. Kiriku remonti tehti peaaesjalikult 1959.–1960. aastal. Nimetatud kahe aasta kestel on koguduse liikmed remondi jaoks annetanud kokku 17940 rbl, millest 1959. aastal – 6873 rubla ja 1960. aastal – 11067 rubla. Kulutused remondiks nende kahe aasta jooksul moodustasid 21599.61. Ajavahemikul 1954–1960 saadi konsistooriumilt toetust 5500.00 rubla.³⁹⁰

Ent samal ajal on jätkuvalt mainitud ka liikmeannetuste vähesust. Püha koguduse aseõpetaja Rikhold Klaas on 1958. aasta aruandes märkinud, et ametitalitusi, jumalateenistustest osavõtjaid ja annetajaid oli vähe, lisades, et see võis osaliselt nii olla põhjusel, et kirikus pole olnud võimalik remonti teha.³⁹¹ Aseõpetaja Maido Soosalu on Pühalepa koguduse liikmete vähese rahalise toetuse kohta kirjutanud: „Ohvrimeele puudus annab tõsiselt tunda, mistõttu paistab peaaegu võimatu olema koguduse palvelale uue katuse ehitamine, kuna vana õlekatus on täiesti juba ära kõdunenud.“³⁹²

³⁸⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Püha koguduse sõnaline aruanne 1954. a kohta, 11. jaanuar 1955.

³⁸⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1955. aasta aruanded, ELK Karja kogude sõnaline ülevaade 1955 tegevuse kohta, 10. jaanuar 1956.

³⁸⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, Aruanne Kärla koguduse kohta 1956, 9. jaanuar 1957.

³⁹⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Püha koguduse kohta 1960, 13. jaanuar 1961.

³⁹¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, E. I. U. Püha koguduse 1958 sõnaline aruanne, 10. jaanuar 1959.

³⁹² EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Pühalepa koguduse 1957 tähelepanekute üle, 4. jaanuar 1958.

3.2.1. Koguduste vaimulike ja vabatahtlike töötajate panus

Korjanduste kõrval ei tohi unustada õpetaja panust ja konsistooriumi toetust, et kirikute remontimine õnnestuks. Nii näiteks on teada, et lisaks toetussummadele vabastas konsistoorium Kihelkonna kiriku remondiperioodiks kirikukassamaksust.³⁹³ On ka näiteid selle kohta, kus vaimulikud on ise remontimisel abiks olnud. Näiteks Kaarma koguduse hooldajaõpetaja Raul Okk organiseeris 1950. aastatel remonttöid ja vajadusel abistas ka tööde juures. Kuna kogudusel olid suuremad rahalised väljaminekud, siis õnnestus kasvatada ka koguduse sissetulekuid. Kuna konsistoorium toetas kogudust, siis jäeti korjandus järgmisele (1957) aastale ehk ettenähtud suure katuseremondi läbiviimise ajaks. Õpetaja on märkinud, et annetused on ajas ikka suurenenud.³⁹⁴ 1958. aastal tassis ta ise kohale vajaliku tsemendi eelseisva tugipiitade müürimistöö jaoks.³⁹⁵

Kui Rikhold Klaas tuli saarele õpetajaks ja hooldas 1954. aastast ka Mustjala kogudust, siis hakati ka sealgi tegema ettevalmistusi kiriku remondiks.³⁹⁶ Õpetaja Rikhold Klaas organiseeris remonti.³⁹⁷ Mustjala kiriku laialdasem remont 1956. aastal teostati umbes 12000 rbl ulatuses. Parandati kiriku katus, uuendati puust lagi ja krohviti uuesti 300 ruutmeetri ulatuses. Parandati seinad ja kogu kirik valgendati seest. Tööde lõpetamist toetas konsistoorium 2000 rublaga. Edaspidi püüdis kogudus igal aastal kiriku juures remonditöid teha.³⁹⁸ Aseõpetaja Klaas, kes oli ka Püha ja Valjala koguduse aseõpetaja (tegutses 1954–1959) tegi 1950. aastate keskel ja lõpus palju ära ka Püha kirikuhoone remondiks.³⁹⁹

Samamoodi tehti Karja koguduse juures palju ära õpetaja Oskar Leisi ametiajal (1951–1974). Nõukogude ajale mitte sugugi omaselt kirjutati 1955. aasta septembris isegi ajalehes „Sirp ja Vasar“ rahulolevalt, et Karja kirikuasjade korraldamisel on palju ära tehtud.⁴⁰⁰

³⁹³ Reinsoo 1986:61.

³⁹⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse sõnaline ülevaade 1956 üle, 12. jaanuar 1957.

³⁹⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse sõnaline aruanne 1958. aasta kohta, 11. jaanuar 1959.

³⁹⁶ Saks 2003:13.

³⁹⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Mustjala koguduse 1956 sõnaline aruanne, 9. jaanuar 1957.

³⁹⁸ Saks 2003:13.

³⁹⁹ Luup 2006:13.

⁴⁰⁰ Vihuri 1996:63–64.

Jaani kogudus oli hooldamisel ja et koguduse hooldaja-aseõpetaja koguduselt palka ei saanud ja ka organist teenis kogudust palgata (saab vaid 20 rbl sõidukuludeks iga korra pealt kui sõidab Karjast Jaani mängima), osutus võimalikuks kulutada raha Saaremaa Jaani kiriku korrashoiuks.⁴⁰¹

1956. aastal Kärla koguduse õpetajaks saanud Rinaldo Nurm pööras samuti suurt tähelepanu kirikuhoone remontimisele.⁴⁰² Järgneval ajavahemikul (1960–70) on Kärla kiriku remontimisel olnud ka probleeme. Aastate jooksul võeti küll vastu otsuseid parandada kiriku katus ja torn, valgendada hoonet väljastpoolt, kuid aastatel 1960–1971 koguduse õpetajaametis olnud Richard Saaremetsa ajal ei läinud tööd enam sellise hooga nagu eelkäijate ajal. Põhjuseks oli ehk ka see, et koguduse liikmed olid vanad ja juhatuse esimees elas kirikust kaugel. Ka õpetaja ise oli vanem mees. 1971. aastal, mil koguduse õpetajaks sai Elmar Reinsoo, hakkasid asjad jälle liikuma. Samas tuli Elmar Reinsool lisaks Kärle olla vaimulikuks ka Kihelkonnal ja Saaremaa Jaani koguduses ning sealgi tegeleda remondi lõpetamisega.⁴⁰³

Kirikute korrashoiu ja remonditööde puhul tegid koguduse liikmed vabatahtlikku tööd. Näiteks Saaremaa Jaani koguduse liikmed on 1950. aastate algul hoogtööpäevadel teinud ühistööd kiriku remondiks ja parandamiseks, ehkki kahjuks pole täpsemalt kirjutatud, mida tehti. Töödel on osalenud ka õigeusu koguduse liikmed. Kirikul on olnud tulusid rohkem kui eelarves ettenähtud.⁴⁰⁴ Saarte praostkonna 1954. aasta aruandes on eriti esile tõstetud Karja, Saaremaa Jaani ja Muhu koguduse noori, kes on kirikute remontimistel tublisti kaasa aidanud. See olevat toimunud eelkõige koguduse õpetaja energilise tegutsemise tõttu.⁴⁰⁵ 1955. aastal tegi Kaarma kiriku katusetöid üks palgaline remonditööline, aga hoogtööpäeval osales veel 20 inimest.⁴⁰⁶ Kuna Kaigu palvela kasutamise eest ei pidanud Muhu kogudus üüri maksma, siis remonttöödega pidi kogudus

⁴⁰¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Aruanne ELK Saaremaa-Jaani koguduse kohta pro AD 1960, 5. jaanuar 1961.

⁴⁰² Reinsoo 1999:63.

⁴⁰³ Reinsoo 1999:44, 46.

⁴⁰⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ülevaade ELK Saaremaa-Jaani koguduse tegevuse kohta 1951, dateerimata.

⁴⁰⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Saarte praostkonna sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 20. jaanuar 1955.

⁴⁰⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1955. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse 1955 sõnaline ülevaade, 10. jaanuar 1956.

ise hakkama saama ja need võeti ette talgukorras. Raha töömeestele maksta ei suudetud, sest koguduse liikmeid oli 1960. aastatel aina vähem.⁴⁰⁷

3.2.2. Materjal ja tööjõu puudus

Ainult vabatahtlikest töötajatest siiski ei piisanud. Probleemiks remonttööde tegemisel oli vastava tööjõu puudumine, ent samamoodi ka materjali puudus. Kuigi vastav materjal oli kohale toodud, siis 1954. aastal jäi Anseküla palvemaja uue katuse panemine tööjõu mitteleidmise tõttu tegemata.⁴⁰⁸ 1958. aasta kohta on Anseküla koguduse õpetaja aga kirjutanud: „Kõike tegemast takistas materjalipuudus. Kõigeks on kassas raha jätkunud. Erilisi korjandusi ei ole tarvis olnud.“ Materjale on annetanud ka koguduse liikmed. Eriti ohvrimeelsed olid olnud nõ veneusulised, sest nende kirik oli sõjas rüüstatud.⁴⁰⁹ Karja kiriku remont 1954. aastal takerdus samal põhjusel: ei olnud saada vastavat tööjõudu. Edaspidi õnneks kõik siiski laabus.⁴¹⁰ Kuigi 1955. aastal tehti suurem osa töid Saarte praostkonnas koguduse liikmete poolt tasuta⁴¹¹, siis tööjõu puuduse tõttu oli Jämaja kiriku käärkambrile teinud uue katuse kirikumees ja jutlustaja.⁴¹²

Samasuguseid teateid on ka 1950. aastate lõpust. Nii näiteks kogus Kärla kogudus remondi teostamiseks 1957. aastal teatud summa, kuid remont jäi tegemata tööjõu puudusel. Loodeti, et 1958. aastal jätkub annetuste kogumine ja remont saab teoks.⁴¹³ 1957. aastaks planeeritud Kaarma kiriku katuse remont jäi 1958. aasta kevadesse, sest samad mehed, kes Valjala kirikut remontisid, lubasid end teiseks suvepooleks Kaarmale. Et aga Valjala kiriku remont osutus oodatust suuremaks, siis tuli seal töö lõpule viia ja Kaarma jäi tööjõust ilma. Kevadel end tööle pakkuma tulnutele oli aga ära öeldud ja hiljem ei olnud

⁴⁰⁷ Toomet 1998:43.

⁴⁰⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Anseküla koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 14. jaanuar 1955.

⁴⁰⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Anseküla koguduse sõnaline aruanne 1958. aasta kohta, 2. jaanuar 1959.

⁴¹⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 11. jaanuar 1955.

⁴¹¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1955. a aruanded, Saarte praostkonna tegevusest 1955, 31. jaanuar 1956.

⁴¹² EELKKA, Saarte praostkonna 1955. aasta aruanded, ELK Jämaja koguduse sõnaline aruanne 1955 kohta, 10. jaanuar 1956.

⁴¹³ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Aruanne ELK Kärla koguduse kohta 1957, 7. jaanuar 1958.

neid enam võimalik tööle saada.⁴¹⁴ Reigi kirikus kavatseti 1958. aastal läbi viia välisremont – krohvipinna parandamine ja valgendamine, kuid lubja puudusel jäi see tegemata.⁴¹⁵ Aasta hiljem taheti ka akende raamid ja ukсед parandada-värvida. Materjal oli olemas, aga Hiiumaalt ei leitud töömehi.⁴¹⁶ Saaremaa Jaani kirikus oli 1958. aastal plaan teha kapitaalremont, kuid majanduslike raskuste ja eriti materjali puudusel lükati see 1959. aastasse. Selleks vajalike summade ja materjali kogumine juba käis.⁴¹⁷

1960. aastal oli kavas Muhu palvela siseremont, kuid vastava materjali puudumisel tuli see jätta tegemata. Nimelt ei olnud võimalik saada vineeri, millega taheti palvela lagi ja roided katta. Seda oli asjatundjate poolt soovitatud. Küll aga läks korda hankida Tallinnast vastav kogus valget värvi ning muud materjali ning kogudus lootis, et palvela remondi saab läbi viia 1961. aasta suvel. Samuti osteti vajalik kogus roogu, et viimane osa palvela katusest korda teha. See töö oli samuti materjali puudusel jäänud osaliselt lõpetamata.⁴¹⁸

Kui üldiselt oli materjali hankimine keeruline, siis näiteks on Jämaja koguduse hooldajaõpetaja Raul Okk 1956. aasta aruandes kirjutanud: „Kui näiteks mõnel teisel saare kogudusel on mureks see, kust ja kuidas saada puitmaterjali koguduse maja ehitamiseks, siis Jämaja kogudusel langeb see mure iseenesest ära. On tarvis vaid ehitamisele asuda, olgu siis kas senise purustatud hoone ette päris uus, või vana taastada osaliselt ehk täiesti. Ehitusmaterjal on osaliselt olemas ja hea, samuti leidub töölisi.“⁴¹⁹

Lisaks vabatahtlikule tööle aitasid remonttöödel kolhoosid. Anseküla koguduse Tiirimetsa palvela katuse uuendamiseks lubas Lembitu nimeline kolhoos

⁴¹⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, ELK Kaarma koguduse sõnaline aruanne 1957 üle, 7. jaanuar 1958.

⁴¹⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Reigi koguduse tähelepanekute üle 1958, 3. jaanuar 1959.

⁴¹⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Reigi koguduse tähelepanekute üle 1959, 6. jaanuar 1960.

⁴¹⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, ELK Saaremaa-Jaani koguduse sõnaline aruanne 1958 tegevuse kohta, 11. jaanuar 1959.

⁴¹⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Aruanne ELK Muhi koguduse kohta pro AD 1960, 7. jaanuar 1961.

⁴¹⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Jämaja koguduse sõnaline aruanne 1956 üle, 9. jaanuar 1957.

metsamaterjali.⁴²⁰ Katuse remont teostati 1958.⁴²¹ Aastatel 1955–1959 remonditi Kaarma kirikut koguduse liikmete vabatahtliku töö ja annetuste abil. Remonti teotas rahaliselt EELK Konsistoorium. Kohalik kolhoos lubas metsast maha võtta remondiks vajaliku hulga puitu. Kaarma kiriku remondi eestvedajaks oli pastor Raul Okk.⁴²²

3.2.3. Pühalepa kiriku ja Ruhnu puukiriku kasutusse võtmise kavad

Pühalepa kogudus olevat 1960. aastate algul püüdnud oma kirikut taastada, kuid see asi jäi katki.⁴²³ 1963. aastal seisis Pühalepa kirik endiselt tühjana. Hoone seinad olid osaliselt toorlubjaga valgendatud ja õnneks kaunistavad vapid olid veel alles. Käärkambri sisse varisenud lae alt suutsid Eesti ENSV Riikliku Kunstiinstituudi (ERKI) tudeng Tõnu Lauk koos kaaslaste Heinz Mülleri ja Malle-Mari Reimeriga päästa 1672. aastast pärineva barokkstiilis kahe krooniga ripplühtri detailid ja lühter pandi ERKI metallitöökojas uuesti kokku. Hiljem olevat see tükk aega rippunud instituudi rektori kabineti laes. 1990. aastate alguses toodi lühter tagasi kirikusse.⁴²⁴

1950. aastate alguses tõstasid kultuuritegelased (ajaloolased, arhitektid, kunstnikud) Eesti talurahvakultuuri kajastava muuseumi rajamise teema. Selle muuseumi mõtte oli rajada kogu Eestimaa erisusi kajastav „küla“, mis pidi koosnema sinna toodavatest originaalhoonetest ning ka ühest maakirikust selle külamuuseumi südames. Selleks kirikuks pidi olema Ruhnu puukirik, mida nõukogude ajal ei kasutatud pühakojana. Kas just selle idee teostamise tarvis, aga 1954. aastal olid mandrilt kohale sõitnud ehitusrestauraatorid käinud parandamas kiriku torni lagunevat katust ja 1959. aastal remonditi pikihoone katust. Remonditud Ruhnu vana puukirik, mis pidi viidama Vabaõhumuuseumi⁴²⁵ jäi siiski omale kohale ja muuseum sai endale hoopis Lääne-Eesti Sutlepa kabeli, sest see seisis kasutuna ja selle säilitamine kohapeal ei olnud enam võimalik.

⁴²⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, Anseküla koguduse sõnaline aruanne 1957 tegevuse kohta, 6. jaanuar 1958.

⁴²¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Anseküla koguduse sõnaline aruanne 1958. aasta kohta, 2. jaanuar 1959.

⁴²² Plaat 2003:188.

⁴²³ Plaat 2001:229.

⁴²⁴ Saard 2009:335.

⁴²⁵ Eesti arhitektuuri ajalugu, 1965, 515.

3.2.4. Orelite remontimine

Palju on 1950. ja 1960. aastatest teateid orelite puudumisest või nende halvast seisukorrast. Anseküla palvelale õnnestus 1951. aastal osta väike orel.⁴²⁶ Jämajas oli orel sõja tõttu lõhutud ja seda asendas harmoonium.⁴²⁷ Kogudus muretses uue, kalli ja hea harmooniumi 1956. aastal, aga oli ka vaja taastada purustatud orelit, ent see töö oli sel ajal praktiliselt võimatu. Vana oreli all olevat põrandapinda kasutati koori peal jumalateenistusest osavõtjate jaoks.⁴²⁸

1957. aastal parandati Saaremaa Jaani kiriku orelit. Kuna kohapeal oreli parandamiseks vastavat tööjõudu polnud, siis kutsuti kohale Kihelkonna koguduse organist. Nii sai orel enam-vähem korda, kuid järgmisel suvel tuli oreli juures veel viimistlustööd teha.⁴²⁹ Samal aastal puhastati ka Kihelkonna kiriku oreli viled ja häälestati orelit.⁴³⁰ Karja koguduse 1957. aasta aruande järgi oli orel töökorras. Jumalateenistusel mängitud selle saatel viiulit.⁴³¹ 1959. aastal parandati aga oreli lõõts ja 6 vile (2 tinavile, 4 puuvile), mis olid purunenud sõja ajal kuulide tõttu.⁴³²

Emmastes kurdeti 1959. aasta aruandes, et halb on nii kiriku seisukord kui ka oreli olukord. See oli katki. Õpetaja kirjutas, et noored käivad leeris seal, kus on korras kirikud. Juhatus kavatses oreli korda teha, aga selleks vajaliku raha kokkusaamine käis kogudusel üle jõu. Oreli osaline remont oli hädavajalik selleks, et saata lihtsamaid koraale, aga täielik oreli parandamine sai tulla kõne alla alles tulevikus. Õpetaja avaldas ka arvamust, et muusika puudumine kirikus võib olla põhjuseks miks minnakse vabakoguduste rüppe.⁴³³

⁴²⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1951. aasta aruanne, ELK Anseküla koguduse 1951 aruanne, 20. jaanuar 1952.

⁴²⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Ülevaade ELK Jämaja koguduse kohta 1959 Jämajas, 10. jaanuar 1960.

⁴²⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Jämaja koguduse sõnaline aruanne 1956 üle, 9. jaanuar 1957.

⁴²⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Saaremaa-Jaani koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

⁴³⁰ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Aruanne ELK Kihelkonna koguduse kohta 1958, 5. jaanuar 1959.

⁴³¹ EELKKA, Saarte praostkonna 1957. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline aruanne 1957 tegevuse kohta, 7. jaanuar 1958.

⁴³² EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Aruanne Karja koguduse kohta pro AD 1959, 7. jaanuar 1960.

⁴³³ EELKKA, Saarte praostkonna 1959. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Emmaste koguduse usuelu kohta 1959, 10. jaanuar 1960.

Koguduses tehti korjandus ja 1960. aastal õnnestus orel taastada, samuti muretseti kirikutorni uus kell.⁴³⁴

Samal ajal, kui Emmastes, remonditi põhjalikult ka Mustajala kiriku orel. Koguduse vaimulik pidas seda 1960. aasta üheks suuremaks sündmuseks. Iga vile puhastati ja häälestati üksikult. Tööd teostas Kihelkonna koguduse organist E. Aruhein.⁴³⁵ Samal aastal oli Valjala kiriku juures tehtud ainukeseks remonditööks oreli parandamine. Puhastati kõik viled ja õhukanalid. Viled häälestati ja lõõts parandati. Töö teostasid jällegi vastavad asjatundjad Kihelkonnast.⁴³⁶

3.2.5. Muinsuskaitse töö kirikute taastamisel ja remontimisel

Põgusalt oli juba juttu, et kirikute taastamisel ja konserveerimisel mängis alates 1950. aastatest üha suuremat rolli muinsuskaitse tegevus. Samuti sai mainitud, et just muinsuskaitse töö tulemusena said nii mõnedki kirikud katuse.

Nii juhtus näiteks Muhu kirikuga, mille edasine lagunemine peatati 1957. aasta sügisel, mil alustati kiriku ehitustöödega. Tööd tellis ENSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee ja teostas Teaduslik Restaureerimise Töökoda, eesotsas arhitektide Kalvi Aluve ja kunstiajaloolase Villem Raamiga. Viimane osa pikihoone ja kooriruumi katusest sai valmis 10. juulil 1958. Pärast seda paigaldati hoonele piksekaitse, eemaldati võlvidelt prahti, lammutati ja laoti uuesti müüritis, pikihoone võlvid kaeti armeeritud betoonist kuplitega, varisemisohus lääneviil konserveeriti ja vuugiti jpm. Tehti palju, mida näitab ka tööde kogumaksumus summas 8400 rubla ja projekteerimistööde raha 8400 rubla.⁴³⁷

Uus kimmkatus, mis peatas hoone lagunemise, valmis 1959. aastal.⁴³⁸ Põleng ning pikk ilma katusega periood (1941–56) olid ulatuslikult kahjustanud Muhu kiriku pikihoone interjööri maalinguid ning kiriku arhitektuurset osa. Paremini säilisid maalingud kooris,

⁴³⁴ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Emmaste koguduse usuelu kohta 1960. a, 9. jaanuar 1961.

⁴³⁵ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Mustajala koguduse kohta 1960, 12. jaanuar 1961; Saks 2003:46.

⁴³⁶ EELKKA, Saarte praostkonna 1960. aasta aruanded, Sõnaline aruanne ELK Valjala koguduse kohta 1960, 14. jaanuar 1961.

⁴³⁷ Toomet 1998:37.

⁴³⁸ Teedemaa 1986:129.

sest see oli katustatud. Suuri kahjustusi olid saanud võlvide pealmised pinnad ja võlvipealsed seinalõigud, kuna just need hoone osad olid tulega otseses kokkupuutes.⁴³⁹

Kuus aastat pärast Muhu kiriku katuse taastamist, 1964. aastal, tehti ajaloolaste eestvedamisel kiriku juures algust juba suure ulatusega restaureerimistöödega.⁴⁴⁰ Seinamaalingute konserveerimisega alustati 1960. aastate lõpus.⁴⁴¹ Nõukogude Liidu Seinamaalingute Teadusliku Uurimise Kesklaboratooriumi töötaja professor Vladimir Filatov juhatas kaheksa aastat kooriruumi seinamaalingutega seotud töid.⁴⁴²

Pöide kirik oli sõja järel sama nukras seisus kui Muhu kirik. 1950. aastatel muutus hoone olukord järjest kehvemaks. Puudus kirikutorni katus, mis muutis tornivõlviku varisemisohtlikuks. Pikihoone katusel puudus umbes 40–50% katusekividest.⁴⁴³ Pärast töid Muhu kiriku juures alustati katustamis- ja konserveerimistöödega ka Pöide kirikus. Restaureerimistöid teostati aastatel 1958–1961. Nagu Muhu kirikuski, tegid ehitusajaloolisi uuringuid arhitekt Kalvi Aluve ja kunstiajaloolane Villem Raam. 1959. aastal sai pikihoone katus kaasaegse konstruktsiooni ja algses kõrguses katusekividest katte⁴⁴⁴, remonditi pikihoone võlv. 1960. aastal kaeti torni võlv raudbetooniga, ehitati torni kaks puitvahelage ja ülatsooni seinte vajumise peatamiseks raudbetoonist vaheplaat. 1961. aastal sai torn ajutise katuse. Siis aga tööd katkesid ja 1965. aastal on konstanteeritud, et kirik on viletsas olukorras ja torni katus on amortiseerunud.⁴⁴⁵ Kuigi aastatel 1955–65 alustati Saaremaa kirikutes konserveerimistöödega ning taastati Pöide ja Muhu kirikute katuseid, siis kiirema ja otsustavama tegutsemise korral oleks kirikute kahjustused võinud olla ehk palju väiksemad.⁴⁴⁶

1950. aastate aruannetes on märgitud, et arhitektuuriväärtusliku Karja kirikuga käisid tutvumas teadlased, õpetlased, kunstnikud, kunstikooli õpilased, arhitektid, arheoloogid⁴⁴⁷ ning lisaks turistidele inimesi ka teaduste akadeemiast, Moskva

⁴³⁹ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=194&id=196. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁴⁴⁰ Toomet 1998:44.

⁴⁴¹ Teedemaa 1986:129.

⁴⁴² Toomet 1998:44.

⁴⁴³ Sikk 2015:47.

⁴⁴⁴ Teedemaa 1986:130.

⁴⁴⁵ Teedemaa 1986:131.

⁴⁴⁶ Roosalu 2005:43.

⁴⁴⁷ EELKKA, Saarte praostkonna 1954. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline aruanne 1954. aasta kohta, 11. jaanuar 1955.

Lomonossovi Ülikoolist, Arhitektuurikomiteest.⁴⁴⁸ Kihelkonna kirik on muinsuskaitse objekt, sestap on 1958. aastal Kultuuriministeerium, Kunstide Valitsus jt kirikut külastanud.⁴⁴⁹

Kuna hoone ehitusliku seisukorra parandamiseks tehtud ettepanekud jõudsid harva teostuseni, siis Kaarma kogudus püüdis omalt poolt kiriku parandamiseks midagi ette võtta, kuid kuna tegutseti ebaprofessionaalselt, siis spetsialistid mõistsid sellise tegevuse karmilt hukka. Esimene tehnilise seisukorra aruanne on pärit 1955. aastast kui kirikut inspekteeris arhitekt Toivo Kallas, kes juhtis tähelepanu sellele, et hoone kuulub riikliku kaitse alla. Vajalik oli määrata kaitsetsoon kivist piirdeaia piires. Arhitekti ettepanek oli, et tuleb likvideerida suuremad vajumispraod kooriruumi seintes, viilus ja võlvis ankurdamise, armeerimise ja survevalu abil.⁴⁵⁰ See oli algus Kaarma kiriku edaspidiseks suuremahuliseks restaureerimiseks.

1959. aastal tellis Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee kunstiajaloolaselt Villem Raamilt ja arhitekt Kalvi Aluvelt kiriku tehnilise seisukorra ja ehitusajaloolise analüüsi. Uuringuid tehti selleks, et valmistuda kiriku kapitaalremondiks, mida eksperdid hindasid hädavajalikuks. See oli esimene väliuurimus Kaarma kirikus, sest seni oli seal tehtud ainult vaatlusi. Samal aastal tehti vaid konstruktiivse süsteemi analüüs (vundamentide ja tugipiilarite sondeerimine) ja selgitati välja ehitusetappide kronoloogia. Kiriku seisukorras midagi aga ei muutunud ja nii hakati õpetaja Ivar-Jaak Salumäe aktiivsel eestvõttel 1960. aastatel taastama kokku kukkuvat käärkambri katust – uuendati katuse puitkonstruktsioon ja kaeti S-kividega. Ühtlasi avati osad kinni müüritud aknad. Nüüd juba tehti need tööd muinsuskaitse järelvalve all.⁴⁵¹

1960. aastate algul leiti Kaarma kiriku katuse karniisi alt ja kooriruumi seintelt keskaegsed maalingud. Selle tõttu hakkas kiriku vastu huvi tundma ka Kultuuriministeerium ja nii ei pidanud kogudus alates 1970. aastast enam uurimis- ja taastamistööde eest maksma. Selle kohustus jäi ehituskomitee ja ministeeriumi kanda.⁴⁵²

⁴⁴⁸ EELKKA, Saarte praostkonna 1956. aasta aruanded, ELK Karja koguduse sõnaline aruanne 1956 tegevuse kohta, 12. jaanuar 1957.

⁴⁴⁹ EELKKA, Saarte praostkonna 1958. aasta aruanded, Aruanne ELK Kihelkonna koguduse kohta 1958, 5. jaanuar 1959.

⁴⁵⁰ Markus, Kreem, Mänd 2003:107.

⁴⁵¹ Markus, Kreem, Mänd 2003:108–109.

⁴⁵² Markus, Kreem, Mänd 2003:114.

3.2.6. Tormikahjustused

Viimaks tuleb hoonete seisukohast oluliseks pidada ka tormikahjustusi, mis sundisid kogudusi hoonetes ette võtma hädavajalikke töid.

1963. aasta 12. oktoobril mässas Saaremaal tugev, 11 palline torm, mis tegi Mustjala kiriku katusesse augu, mis suudeti paari päevaga ära parandada.⁴⁵³ 1. novembril 1969 oli Saaremaal erakordselt tugev torm mis tekitas kahjustusi mitmele kirikule. Teadaolevalt said kahjustusi Mustjala, Kihelkonna ja Kaarma kiriku katused.⁴⁵⁴ Mustjala kiriku katusest langes alla u 400 kivi ja katuseaugud olid u 20 ruutmeetri suurused. Hädavajalikud parandustööd tehti juba järgmisel päeval, aga tõsisem katuse korda tegemine jäi 1970.–1971. aastasse. Aja ja tormide tõttu oli Mustjala katuse remonti vaja teha juba igal aastal, sest kivid olid muutunud pudedaks.⁴⁵⁵

Kihelkonna kirikul paiskas 1969. aasta torm alla kiriku lõunaküljel oleva surnukambri katuse koos sarikatega ja ligikaudu pool kiriku katuse „S“-kividest. Parandustöödeks püüti hankida vanu „S“-kive, mis olid aga erinevates mõõtmetes ning nii ei olnud võimalik hoonet korralikult katustada. Kivide puudusel kaeti surnukambri katus kiilukatusena. Viilumüüride ja tugisammaste plekk-katete kahjustuste tõttu muutusid müürid niiskeks ja krohv hakkas pudenema.⁴⁵⁶

Oma mälestustes on Toomas Paul Püha kirjeldanud 1968. aasta sügistormi (tõenäoliselt mõtleb Toomas Paul siin 1969. aasta sügistormi) Saaremaal, mis oli rüüstanud ka katuseid. Tormile järgneval päeval oli Püha kiriku plekk-katus tuules lainetanud. See oli olnud tõeline ime, et katus veel servadest kinni oli. „.....Juhatuse esimees Herman Nelis otsis nutika plekksepa ja siis me paari nädala jooksul kolmekesi kinnitasime loperdava pleki (valtsi kohalt sai spets peitliga löödud auk, sealt läbi konks, mis alt kõvasti kinnitatud roovituse külge). Katus jäi küll lopergune, aga pidas endiselt vett.....“.⁴⁵⁷

⁴⁵³ Saks 2003:47.

⁴⁵⁴ Saks 2003:17.

⁴⁵⁵ Saks 2003:48.

⁴⁵⁶ Reinsoo 1986:63.

⁴⁵⁷ Luup 2006:22.

3.3. Tõusvas joones – 1970ndad–1980ndad aastad

3.3.1. Saaremaa rühib ees, Hiiumaa järel

1974. aastal oli Hiiumaa koguduste kasutada kolm kirikut: Emmaste koos Mänspe filiaaliga, Kärddla ja Reigi kirik. Käina kogudus asus jätkuvalt Mäeltse baptistide palvelas ja Pühalepa kogudus endises vennastekoguduse palvelas.⁴⁵⁸

Hiiumaa koguduste õpetaja Guido Reinvalle (alates 1969 Emmaste koguduse õpetaja, kes oli ühtlasi Käina koguduse hooldajaks; alates 01.02.1970 oli ka Pühalepa, Kärddla ja Reigi koguduse hooldajaks)⁴⁵⁹ sõnul olid kunagised küllatki suurearvulised kogudused jäänud väikesteks. Kõige väiksema liikmete arvuga oli Pühalepa kogudus – 65 inimest (endise 3000 asemel). Õpetaja Reinvalle kirjutas 1974. aastal, olles jälginud viie aasta jooksul vaimulikku tegevust, et tõelist evangeelset vaimu on kogudustes jäänud väheseks. Olukorra oli tema hinnangul muutunud halvemaks see, et levis vabakoguduslik liikumine, eriti Emmastes, kus tegutsesid priilased. Hiiumaal oli ka ühtekokku 700 baptisti. Nende mõju oli hiidlaste seas suurem ja oli tunginud ka luteri kirikusse.⁴⁶⁰ Luteri koguduste teenimine oli Hiiumaal (eriti peale sõja-aastate kuni 1970. aastate alguseni) ebapiisav, sest valdaval osal kogudustel puudus oma õpetaja. 1970. keskel teenis tervet Hiiumaad vaid üks vaimulik. Mitme koguduse üksi vedamise ja majandamise tõttu ei suudetud kirikuid kaua aega remontida. Alles 1970. aastate alguses aastal suudeti midagi ära teha.⁴⁶¹

Pühakodade remondi puhul oli väga oluline koguduse juhatuse ja õpetaja koostöö. Juhul kui juhatuse ei suutnud asjaga tegeleda, siis jäi töö koguduse õpetaja kanda. 1970.–1980. aastatel mainitakse Hiiumaa koguduste aruannetes enamasti kirikute või palvemajade katuste remontimist või välisseinte uuendamist, mõningatel juhtudel ka siseremonttöid. Kui ka raha remondiks õnnestus kogudustel saada, siis töömehi selle teostamiseks oli ikkagi vähe. Vaatamata sellele, et nendel aastatel oli raskusi hoonete remontimisega, siis Hiiumaa kirikud olid siiski üldiselt rahuldavas olukorras. Suureks

⁴⁵⁸ Guido Reinvalle. Hiiumaa kirikud ja kogudused. – EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁵⁹ Lui Rimmelg. EELK Hiiumaa kogudused aastatel 1970–1980. EELK Usuteaduse Instituudi bakalaureusetöö, 2008, 14.

⁴⁶⁰ Reinvalle, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁶¹ Reinvalle, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

puuduseks oli aga see, et kirikutes puudusid küttesüsteemid. Ka elekter jõudis nt Emmastesse ja Mänspele hiljem kui mujale praostkonna kogudustesse.⁴⁶²

Saaremaa kirikutes jätkus 1970. aastatel restaureerimistööde tegemine. Selleks raha taotlemiseks leidis Teadusliku Restaureerimise Töökoda nutika viisi. Raha küsiti n-ö ettenägematutele avariitöödele, mis sisuliselt oli ju õige ja nii sai hakata parandama tornikiivreid ja katuseid. 1969. aastal loodi Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon⁴⁶³ mis tegutses 1993. aastani. Selle juhatajaks kogu selle aja vältel oli Fredi Toms. Inspeksiooni asutamisega paranes suhtlus kogudustega ja nii sai 1970. aastatel kirikute juures tehtud hulgaliselt hooldustöid.⁴⁶⁴

3.3.2. Katuste remont kui prioriteet

1970.–80. aastatel jätkus üha aktiivsem katuste remontimine. Kui 1950.–1960. aastatel oli see olnud aktiivsem Saaremaal, siis nüüd jõudis remont ka Hiiumaa kirikuteni. 1970. aastate alguses uuendati Emmaste kiriku Mänspe kabeli torni ja välimust, kabel kaeti etereniitkatusega.⁴⁶⁵ 1974. aasta aruandes on õpetaja Reinvalla märkinud, et Mänspe kirik on täiesti korras.⁴⁶⁶ Saarte praostkonna praost Toomas Paul mainis oma aruandes, et see on just viimaste aastate remontide tulemus.⁴⁶⁷ Lisaks remonditi Mänspe kabelis altar ja altariruum.⁴⁶⁸

1974. aastal remonditi väljast Kärkla kirikut, aasta jooksul remonditi ka katust ja selleks kulus 198.10 rubla.⁴⁶⁹ 1960. aastate lõpus–1970. aastate alguses (1968, 1974) tehti kasutamata seisva Pühalepa kiriku pikihoone ja tornikiivri katuste tehnilise seisundi ülevaatus ning alustati katuste säilitusremonti.⁴⁷⁰ Pühalepa kogudus kasutas jätkuvalt endist vennastekoguduse palvemaja, mida oli samuti remonditud, hoone oli köetav ja elektrivalgustus olemas.⁴⁷¹ 1975. aastal parandati Pühalepa palvemaja katust.⁴⁷²

⁴⁶² Remmelg 2008:14.

⁴⁶³ sirp.ee/s1-artiklid/arhitektuur/arhitekt-parandi-kaitsel. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁴⁶⁴ Toms 2019:54.

⁴⁶⁵ Saard 2009:350.

⁴⁶⁶ Remmelg 2008:14.

⁴⁶⁷ EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, Toomas Pauli ülevaade Saarte praostkonnast, pagineerimata.

⁴⁶⁸ Reinvalla, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁶⁹ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁷⁰ Toms 2019:61.

⁴⁷¹ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁷² Remmelg 2008:14.

Reigi kirik ja selle katus oli 1970. aastatel väga raskes olukorras. Kiriku katus oli kimmidest ja selle põhjapoolne külg oli mädanenud. Pärast pikalt kestnud asjaajamist Hiiumaa rajooni täitevkomiteega ning ehitus- ja remondijaoskonnaga võeti töö 1972. aastal plaani. Reigi kiriku katuse materjal (sh ka Mänspäe kabeli jaoks), 1400 halli eterniitplaati osteti EELK Konsistooriumi toetusel ja usuasjade voliniku kaasabil ENSV MN erifondidest. Konsistoorium toetas kogudust materjali ostmiseks 500 rublaga,⁴⁷³ töötasudeks kulus 100 rubla. Töö maksumuseks oli projekti järgi 2500 rubla. Kui Mänspäe kabel remonditi koguduse tööjõuga, siis Reigis oli tegemist suurema tööga ja asi jäi tööjõu puuduse tõttu venima. Takistuseks sai seegi, et kohalik rajooni looduskaitse komisjon ei nõustunud halli eterniitkatuse paigaldamisega, vaid käskis katus katta punaste eterniitplaatidega, mida aga ehitajatel polnud piisavalt. Ehitusjaoskond pidi andma punased plaadid, kogudus hallid vastu. Katuse tegemine vältas üle kahe aasta. Et protsessi rahaliselt kergendada, siis nende aastate jooksul küsiti EELK Konsistooriumilt kirikukassamaksust vabastamist⁴⁷⁴ ja nii teostati töö täielikult alles 1974. aasta sügisel. 9. oktoobril sai katus valmis.⁴⁷⁵ Remondi üldmaksumus oli umbes 2900–3000 rubla. Õpetaja Guido Reinvala sõnul tuli tööd kiriku juures jätkata, ehk torn vajab katmist plekiga ning hoone seest ja väljast valgendamist.⁴⁷⁶

Töid jätkus ka Saaremaal. Jämaja kirikus parandati 1971. aastal katust ja see läks maksma 163.80 rubla.⁴⁷⁷ Sellele vaatamata oli katusega jätkuvalt probleeme. 1972. aasta aruandes mainis praost Toomas Paul, et katusekivid on eri mõõtmetega ja purunesid meretuultes. See asjaolu ei võimaldanud ka kirikut seest valgendada.⁴⁷⁸

⁴⁷³ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Väljavõte EELK Konsistooriumi 10. septembri 1971. aasta protokollist nr 7.

⁴⁷⁴ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), EELK Reigi koguduse juhatuse avaldus EELK Konsistooriumile, 4. veebruar 1972; EELK Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokollid 16. jaanuar 1973, 22. jaanuar 1974.

⁴⁷⁵ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), EELK Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokoll 22. oktoober 1974.

⁴⁷⁶ Reinvala, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata; Guido Reinvala. Reigi kiriku kapitaalremondist. – EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 22.

⁴⁷⁷ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 28. veebruar 1971.

⁴⁷⁸ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 11. märts 1973.

1971. aastal otsustas Kärla kogudus kiriku katuse korda teha. Ühtlasi tehti krohviparandusi laes ja kirik õnnestus elektrifitseerida. Selleks oli eelarves ette nähtud 900 rubla ehk 54% kogu aasta eelarvest. 1972. aastal said need tööd osaliselt tehtud, kuid Kärla katus vajab siiski jätkuvat uuendamist ja kirik vajab veel valgendamist ehk tööd oli veel palju teha.⁴⁷⁹ 1972. aastal kirik sai ka elektrifitseeritud.⁴⁸⁰

Koguduse aktiivse juhatuse ja liikmete annetuste kaasabil parandati 1972. aastal Kihelkonna kiriku käärkambri katkine katus, läbi mädanenud laetalad ja lagi kõrvaldati ning käärkambrisse sai uus lagi, ahi ja põrand. 1973. aastal pandi kirikutornile uus tsinkplekk-katus. Samal aastal said hoone kõik viilumüürid ja tugisambad uued plekk-katused ning kiriku pikihoone lõunakülg uue „S“-kividest katuse. Sel aastal tehti mahukaid remonttöid üldmaksumusega 6120 rubla. 1974. aastal sai uue „S“-kividest katuse kiriku pikihoone põhjakülg.⁴⁸¹

1974. aastal alustati Kaarma kiriku amortiseerunud katuse uuendamist. Kandekonstruktsioon tugevdati ja kaeti uute S-kividega, kiriku alusmüüre tugevdati betoonvööga ja ankurdati seinu. Tööd lõpetati alles 1986. aastal.⁴⁸² 1970. aastate algul vajab ka Valjala kiriku katus parandamist.⁴⁸³ 1973. aastal oli vajalik teha katuse vikkimine, aga kuna oli töömeeste puudus, siis oma jõududega eemaldati ainult katkiseid kive.⁴⁸⁴ 1974. aastal teostati katuse remont ja selleks kulus 673.50 rubla.⁴⁸⁵

1978. aastal vahetati Mustjala kiriku lõunapoolne kivikatus eterniitkatuse vastu. See läks maksma ligi 750 rubla. 1979. aastal valgendati käärkamber ja kirik seest. 1982. aastal plaaniti ka põhjapoolse katuse vahetust, kuid see ei saanud teoks, sest ei olnud võimalik saada punast eterniiti. Halli eterniidi üle värvimiseks polnud aga saada piisavas koguses värvi. Lõpuks, kui värvimise murele leiti lahendus, ei tahetud vastu sügist katust vahetama hakata ning katuse ja roovituse vahetus tehti 1983. aastal.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Reinsoo 1999:45.

⁴⁸⁰ Reinsoo 199:45.

⁴⁸¹ Reinsoo 1986:64.

⁴⁸² Toms 2019:57.

⁴⁸³ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala St. Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 6. veebruar 1972.

⁴⁸⁴ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala St. Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 28. jaanuar 1973.

⁴⁸⁵ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala St. Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 26. jaan 1975.

⁴⁸⁶ Saks 2003:48.

1979. aastal vahetati Muhu koguduse palvemaja rookatus välja eterniitkatuse vastu⁴⁸⁷ ja 1970.–80. aastatel toimusid Põide kirikus pikihoone katuse ja torni vahelagede taastamistööd.⁴⁸⁸

3.3.3. Kirikute ja palvemajade juures tehtud sise- ja välistööd

1970. aastatel jõuti sise- ja välistööd teha ka neis kirikutes ja palvemajades, kus nõukogude ajal polnud suuremat remonti veel tehtud. Nii näiteks oli 1975. aastaks selge, et Reigi kirikuhoone tuleb remontida nii seest kui väljast. Seda tööd ei tulnud teha koguduse oma jõududega, vaid konsistoorium andis teada, et ENSV Teenindusministeerium pakub kirikutele remondivõimalusi. Selleks räägiti läbi ministeeriumile alluva Tallinna Ehitusteeninduse Valitsusega ja seal koostati projekt maksumusega 3000 rubla. Tööd alustati 1975. aasta suvel ja selle käigus tehti hoonele täielik siseremont: seinad ja lagi valgendati, värviti ja lakiti altar, kantsel, pingid, ukse ja aknad. Välistööd jäid pooleli, aga eeltööna krohviti ja valgendati välisseinad ja pool torni jalga. Tööd jätkati 1976. aasta kevadel, kui torn otsustati katta tsinkplekiga ja uuendada täielikult välisseinad. Teha tuli ka senise remondi parandusi. Probleemideks olid tööjõu voolavus ja joomine, haltuura tegemine, mispeale mõned mehed vallandati ehitusvalitsusest.

31. augustil 1975. aastal õnnistati Reigi kirik siseremondi lõppemise puhul peapiiskop Alfred Toominga poolt. Kogudus sai selleks remondiks konsistooriumilt toetust 1500 rubla. Teise osa kogus kogudus erikorjanduse teel ja selleks andis loa rajooni täitevkomitee. Kuigi koguduses oli vaid 160 liiget, siis annetajaid oli 234 ja raha laekus 1553 rubla.⁴⁸⁹

1975. aastaks saadi ehitajatega kokkuleppele, et alustatakse Kärkla kiriku kapitaalremondiga. Rahagi oli selleks olemas.⁴⁹⁰ Põhjalik remont teostati 1977. aasta sügisel⁴⁹¹ ja kirik õnnistati uuesti 23. oktoobril 1977. aastal.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Toomet 1998:53.

⁴⁸⁸ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=134&id=136. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁴⁸⁹ Reinvalla, EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 23.

⁴⁹⁰ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 7.

⁴⁹¹ Remmelg 2008:14.

⁴⁹² Vrager 1982:65; kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=1589&id=3916. Viimati vaadatud 19.7.2021.

1974. aastal läks Käina koguduse Mäeltse palvela värvimine maksma 70 rubla.⁴⁹³ Veel 1984. aastal oli palvela korras.⁴⁹⁴ Mitmed muud kirikud – Emmaste, Käina resp. Mäeltse, Pühalepa ja Mustjala – olid 1970. aastate keskpaigas üldiselt nii heas korras, et remonti ei vajanud.⁴⁹⁵ See ei tähendanud, et probleeme poleks olnud. Näiteks 1974. aastal on Hiiumaa koguduste aruandes märgitud, et Emmaste kirik on küll rahuldavas seisukorras,⁴⁹⁶ kuid kuna hoones on vamm, vajaks kiriku põrandad remonti. Selleks puudusid aga võimalused.⁴⁹⁷

Saaremaalgi asuti mitmel pool suuremaid sisetöid tegema. 1975. aastal tehti siseremont Muhu koguduse palvemajas.⁴⁹⁸ 1981. aastal uuendati ka hoone välisvooderdust.⁴⁹⁹ Aastatel 1974–1976 toimus ulatuslik siseremont Kuressaare kirikus.⁵⁰⁰ Pärast seda tehti 1970. aastate lõpus ka täielik välisremont, krohviparandused ja valgendus nii hoonele kui ka tornile.⁵⁰¹ Valjala kirikus tehti 1979. aastal siseremont, milleks kulus 1193.63 rubla. Seintel tehti krohviparandusi ja seinad valgendati,⁵⁰² sest kooriruumi lõunakülg oli rohehallitusega kaetud ja lagunenu.⁵⁰³

1970. aastate alguses ja keskpaigas loodeti aastast aastasse remontida ja kindlustada Püha kiriku põhjamüüri.⁵⁰⁴ Koguduse juhatus otsustas saata kirja Riiklikule Ehituskomiteele palvega teha selleks vastav kalkulatsioon ja võtta töö Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse töökavasse. Kogudus eraldas töödeks 1000 rubla.⁵⁰⁵ 1978. aastal tehti Püha kirikus remonttöid: sisepindadelt kraabiti maha rohelist hallitust ning kirik

⁴⁹³ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁹⁴ EELKKA, EELK Käina koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 6. juuli 1984.

⁴⁹⁵ EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, Toomas Pauli ülevaade Saarte praostkonnast, 7.

⁴⁹⁶ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁹⁷ Reinvalla, EELK Saarte praostkonna kroonika 1974, pagineerimata.

⁴⁹⁸ Toomet 1998:53.

⁴⁹⁹ Toomet 1998:57.

⁵⁰⁰ Luhamets 1987:14.

⁵⁰¹ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (alustatud 4. september 1980, lõpetatud 19. juuli 1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse revideerimise akt 30. detsember 1983.

⁵⁰² EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 20. jaanuar 1980.

⁵⁰³ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll 21. jaanuar 1979.

⁵⁰⁴ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha St. Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokollid, 13. jaanuar 1974, 12. jaanuar 1975, 7. märts 1976.

⁵⁰⁵ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha St. Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 21. jaanuar 1973.

lubjati 2–3 kordselt, kindlustati katusekivid.⁵⁰⁶ Et vältida rohelise hallituse teket, pidi suvisel perioodil kirikut tuulutama. Samuti polnud kedagi varguste korral silma peal hoidmas või turistidele kirikut näitamas. Kuna kirikuõpetaja, juhataja ja kirikumees elasid kirikust kaugel,⁵⁰⁷ siis ostis kogudus kohaliku rajooni täitevkomitee nõusolekul Pihla külanõukogult Püha kiriku valvuri jaoks kirikumõisa rentniku maja.⁵⁰⁸ Rohehallituse tekke kohta on Toomas Paul maininud, et Riiklik Ehituskomitee oli kogudustele jaganud instruksioone, kus tungivalt soovitati alustada kirikumüüride sulatamisega kohe siis kui temperatuuride vahe kirikus ja õues oli kümme kraadi, näiteks märtsis. Kui tuulutamist alustati suvel, kui see vahe oli paarkümmend kraadi, siis kiriku seinad ja põrand olid kondensveest märjad ja nii hakkaski rohevetikas vohama.⁵⁰⁹

1975. aastal jõuti Jämaja kirikus teha juba kapitaalremonti. Hoonele paigaldati punane eterniitkatus, parandati krohvi, kirik lubjati seest ja väljast, paigaldati elektrivalgustus. Kogu töö tehti koguduse liikmete poolt tasuta. Raha, 1767.12 rubla, kulus üksnes remondimaterjalide ostmiseks, st et töö tehti vabatahtlikus korras.⁵¹⁰

Kaarma kirikus oli ainus hea näide 1970. aastate ehitustöödest (kuigi kirikut uuriti ja restaureeriti seinamaalinguid) käärkambri kordategemine. Selles osalesid ka seinamaalinguid restaureerinud tudengid. Villem Raam ja Olev Maasi juhendasid töid käärkambri alumise korruse kinni müüritud akende avamisel. Lammutati ka vanad ahjud ja vahesein, ehitati uus dolomiitplaatidest põrand. Käärkamber pühitseti ja võeti kasutusele talvekirikuna 1973. aastal.⁵¹¹ 1972. aastal tehti ka Mustjala kirikus käärkambri remont: puidust põrand ja värvimistööd. Laudpõranda halva seisukorra tõttu aga vahetati see 1983. aastal välja.⁵¹²

Saaremaa Jaani kirik oli 1970. aastate alguseks muutunud varisemisohtlikuks. Kirik suudeti remontida ja tõenäoliselt ka päästa sulgemisest õpetaja ettevõtlikkuse ja

⁵⁰⁶ Luup 2006:42.

⁵⁰⁷ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha koguduse juhatuse avaldus Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomiteele, 5. veebruar 1978.

⁵⁰⁸ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 14. jaanuar 1979.

⁵⁰⁹ Paul 2019:35.

⁵¹⁰ EELKKA, Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 30. november 1975.

⁵¹¹ Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

⁵¹² Saks 2003:48.

koguduseliikmete energilise tegutsemise tõttu.⁵¹³ Kiriku laest langes krohvi ja selle põhjuseks peeti seda, et mere ääres on suur niiskus. Kogudus oli seda ka omal jõul parandanud.⁵¹⁴ Remondi lõpetamine võttis aega, sest lisaks mitmetele töödele vajab ka torn uut plekk-katust. Selleks oli materjal olemas, aga puudus oli rahast ja töömeestest.⁵¹⁵ Kuna Saaremaa Jaani kogudus oli väike, kirik aga suur, soovis kogudus remondi tõttu 1975. aasta kirikukassamaksust vabastust ja 1974. aasta kirikukassamaksu võla kustutamist.⁵¹⁶ Jaani kiriku tööd lõppesid 1975. aasta suvel ja pärast ulatuslikku remonti külastas 23. augustil 1975. aastal kirikut EELK peapiiskop Alfred Tooming. Teenistusel osalesid ka praost Toomas Paul ja koguduse õpetaja Elmar Reinsoo ning kohal oli ka naabruses asuva Ööriku õigeuskoguduse preester Nikolai Järvesalu.⁵¹⁷

3.3.4. 1970.–1980. aastate mudel – hoogtöö, rahaeraldused ja muinsuskaitse

Ka 1970.–1980. aastatel ei olnud koguduste rahalised võimalused sedavõrd head, et ainult omal käel oleks saanud kirikuhooned korras hoida. Remontide ja restaureerimistööde tegemisel kehtis pikk ja aeganõudev, aga siiski toimiv finantsskeem. Riik eraldas riigieelarvest raha riiklikule kaitseorganile, see omakorda suunas raha rajooni kommunaalosakonnale, kes maksis summa nõ kompensatsioonina tehtud töö eest kogudusele välja.⁵¹⁸ Kui raha õnnestus saada, siis oli siiski väga raske hankida vajalikke ehitusmaterjale ja leida sobivaid töötajaid.

Sestap tehti mitmed tööd hoogtöö korras. Näiteks 8. mail 1976 toimus hoogtöö päev Kärla kiriku remontimiseks. Tegusad ja remonditöid tundvad mehed paigaldasid tellinguid kiriku fassaadi ette. Töökäsi küll jätkus, aga puitmaterjal sai otsa ja töö jäi pooleli. Kui ükskord tellingud valmis said, siis tegi kohalik krohvimees Osvald Laidra krohvi- ja valgendustöid.

⁵¹³ Vihuri 2007:448.

⁵¹⁴ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 21. märts 1971.

⁵¹⁵ EELKKA Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 8. märts 1975.

⁵¹⁶ EELKKA Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse juhatuse kiri (avaldus) EELK peapiiskop A. Toomingale, 20.04.1975.

⁵¹⁷ eestikirik.ee/saaremaa-jaani-kirik-avab-taas-uksed. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵¹⁸ Toms 2019:54.

Lõpetati ka katusetööd ehk kiriku katkine ja läbiroostetanud katus kaeti punase eterniidiga, klaasiti aknad, värviti aknaraamid.⁵¹⁹

Koguduse ennastsalgavast tööst on teinegi näide, kuidas 1977. aastal suvel toimuvaks leerilaste kokkutulekuks tehti nelja nädalaga Kärla kiriku siseremont.⁵²⁰ 1978. aastal kaeti Kärla kiriku torni 35-aastane katkine ja läbi mädanenud katus tsinkplekiga. Õpetaja Elmar Reinsoo on kirjutanud: „.....Mis puutub aga koguduse elu ja kirikuhoone remondisse, kus põhiliselt on tegemist ainult eakamate inimestega, kellel juba alt üles vaadates hakkab hirm, rääkimata üles ronimisest ja kus vastavaid spetsialiste selle töö juurde ei võlu rubla ega austus pühakoja vastu, on selliste kõrgete tööde teostamine üpris keeruline....“⁵²¹

1972.–1973. aasta talvel varises sisse Kassari kabeli lagi. Taastamistöödega alustas „Sõpruse“ kolhoos 1975. aasta märtsis.⁵²² 22. märtsi 1975. aasta ajalehes Nõukogude Hiiumaa ilmus kirjutis Kassari kabelist. Seal märgiti, et kultuurimälestiste kaitse inspektor Avo Poola oli organiseerinud kabeli sisemuse korrastamiseks hoogtööpäevaku, millest võtsid osa Kassari kohalikud elanikud ja ka palju kaugemal elavaid hiidlasi. Töodes olid kaasa löönud ka suviti Hiiumaal elavad kirjanik Harald Suislepp ja näitleja Olev Eskola, koduloolane Lembit Odres. Katuse ja lae remonditööde ajaks võeti kabeli altar lahti ja viidi Pühalepa kirikusse.⁵²³

1979. aastal värviti nõ omade jõududega Kihelkonna kiriku tornikiiver ning viilumüüride ja tugisammaste plekk-katused. Selle puhul osutas abi tolleaegse „Kommunismi“ kolhoosi juhatus.⁵²⁴

Annetuste kohta on Toomas Paul 1975. aastal märkinud, et annetuste summa on aja jooksul tõusnud, lisades, et Saaremaa ja Hiiumaa vahe on märgatav. Hiiumaal oli annetuse summa koguduse liikme kohta üldiselt vahemikus 5.07–5.50 rubla, Saaremaal aga näiteks Jämajas 8.37, Kihelkonnas 8.05. Nagu varem, kulus enamus laekunud rahast remondiks.⁵²⁵

⁵¹⁹ Reinsoo 1999:46–47.

⁵²⁰ Reinsoo 1999:47.

⁵²¹ Reinsoo 1999:48.

⁵²² Saard 2009:339.

⁵²³ hiileht.ee/2018/11/kes-maletab-kassari-kabeli-pargi. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵²⁴ Reinsoo 1986:66.

⁵²⁵ Paul, EELK Saarte praostkonna kroonika 1975, 3.

3.3.5. Arhitektuuri kaitse ja väliuurimised

Oluliseks täienduseks lisaks koguduse enda panusele kirikute kaitsele oli jätkuvalt kunsti- ja arhitektuuriloolaste töö. Selleski osas muutus tegevus 1970. aastatel aina põhjalikumaks ja ulatuslikumaks.

1971. aastal tehti kunstiteadlase Villem Raami ja Moskva konservaatori Vladimir Filatovi juhtimisel uuringuid ja restaureerimistööd Valjala kirikus. Kiriku müüristiku ümbert eemaldati sajandite jooksul kogunenud 25 cm–2 m ulatuses ehitusprahti ja kasvupinnast. Põhja- ja lõunaportaali eest leiti kunagiste eeskodade või kabelite alusmüürid. Hoone välisküljele kaevati 5 šurfi. Pikihoones puhastati hilisematest lubjakihtidest ida- ja läänepoolses võlvikus kaks päiskivi ning võlvikute põhjapoolsetes nurkades kolm vikkelsamba kapiteeli.⁵²⁶

Tähelepanu kirikute halvale olukorrale juhtisid mitmed kultuuriinimesed. Neil oli justkui moraalne kohustus kaitsta riikliku kaitse alla kuuluvaid hooneid. Eesti Filharmoonia Kammerkoor „Ellerhein“ koos dirigent Tõnu Kaljustega esinesid 26. juulist 2. augustini mitmes Läänemaa kirikus kontsertide sarjaga „Tornikell minu külas“. Kavalehel oli märgitud, et kontserditulu kasutab ENSV MN Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsioon Kuressaare lossi, Muhu, Hanila, Pühalepa kiriku ja Haapsalu lossi taastamiseks.⁵²⁷

Kontserdid kooskõlastati vastavate rajoonide kultuuriosakondadega ja kultuuriminister Juhan-Kaspar Jürnaga. See, kultuuriinimeste poolt korraldatud kontsert tühjana seisva ja lootusetus olukorras oleva Muhu kirikuhoone toetuseks, oli tähelepanuväärne sündmus. Pühalepa kirikus toimus kontsert 19. juulil⁵²⁸ ning selleks oli kirik küünaldega valgustatud ja kaskedega kaunistatud.⁵²⁹

1979. aastal toimus Villem Raami juhtimisel Pühalepa kiriku väliuurimiste I etapp. Ta konstateeris, et „hoone seisab kinni löödud akende ja suletud ustega kõigist mahajäetuna, kui on pidevas ohus veel kirikus säiliv kunstivara ja seisavad unustatuna muuseumi laos kunstiesemed, mida kasvõi osaliseltki võiks edukalt eksponeerida nende

⁵²⁶ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=3362&id=13. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵²⁷ Saard 2009:335-336; Toomet 1998:53.

⁵²⁸ Toms 2019:61.

⁵²⁹ Saard 2009:336.

algsel asukohal.” Villem Raam pakkus kiriku uueks, tänapäevaseks funktsiooniks kontserdisaali.

Tehti ka mõningaid töid ehk eemaldati uusaegset seinakrohvi ning teostati arvukalt sondaže. 1980. aastatel tehti veel täiendavaid uuringuid.⁵³⁰ 1970. aastate lõpus restaureeriti Pühalepa kiriku pingid.

Põhjalikumad uuringud ja tööd toimusid Kaarma kiriku juures kui tegeleti hoone üldise seisukorra hindamisega ja seinamaalingute taastamisega. 1971. aastal toimus Kaarma kirikus järjekordne tehniline ülevaatus (eelmine oli 1959). Insener Vello Buldas nentis, et koori ida- ja lõunaseinas olevad praod ulatusid põrandast völvideni, samuti olid pragunenud tornipoolse osa seinad ja pikihoone völvid, sarikad olid amortiseerunud jpm. Kokkuvõttes – hoone olukord oli väga halb. Kooriruumi kindlustamiseks oli vaja paigalda tugipiilarid ja pragudele majakad.⁵³¹

1980. aastal tõi kirikuõpetaja Joel Luhamets, et nii palju arhitektuuriajaloolasi ei olevat Kaarmas veel korraga nähtud. Asjatundjate arvamuse järgi oli Kaarma Saaremaa kirikutest kõige hullemas seisukorras.⁵³² 1981. aastal konstateeris Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi (KRPI) insener Toivo Erilt, et 10 aastat tagasi tehtud Vello Buldase ettepanekutest oli täide viidud ainult kipsmajakate paigaldamine. Kümnendiku jooksul oli kiriku tehniline olukord veelgi halvenenud, praod völvides suurenenud ja kipsmajakad olid pragunenud.⁵³³

Kuna pinnas vajus, siis toimus müüride nihkumine ja völvide varingud. Riiklikust Ehitusuuringute Instituudist (REI) telliti ehitusgeoloogiline uurimustöö. Määrati kindlaks kirikualused pinnasekihid ja algne maapinna tase. Toivo Erilt juhtis ka esimest korda tähelepanu sellele, et sarikkatus võib pärineda keskajast ning seega pidas vajalikuks selle säilitamist.⁵³⁴

Niiskus tungis katuselt ja piilarite pehastunud laudkatete kaudu sademeveena seintesse ja selle takistamiseks oli vajalik koorivölvi ajutine toestamine. Kiriku kindlustamiseks oli oluline rajada veel paar puurauku ning avada vundamendid

⁵³⁰ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=311&id=313. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵³¹ Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

⁵³² Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

⁵³³ Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

⁵³⁴ Markus, Kreem, Mänd 2003:109.

seinamüüride siseküljel, tuli jälgida REI poolt paigaldatud reepereid ja majakaid, uurida vibratsiooni mõju kirikule. Uuriti, analüüsiti ja tehti ettepanekuid hoone olukorra parandamiseks, kuid sellele ei järgnenud mingeid samme ja kiriku seisukord muutus aina halvemaks. Koguduse liikmed toimetasid omasoodu – kiriku tornikiiver värviti ja pikihoone valgendati, õpetaja Joel Luhamets ja Jaan Tammsalu olevat käinud ise katust parandamas. 1984. aastal juhtis KRPI tähelepanu sarikkatuse avariihohtlikule olukorrale ja tegi ettepaneku valmistada vanade eeskujul uued katusekonstruktsioonid.⁵³⁵

1970. aasta suvel töötasid Kaarma kirikus üliõpilased-restaureerijad, kes otsisid seintelt kohati tugevalt irdunud ja omavahel kokku kleepunud lubjakihtide alt vanu seinamaalinguid. Töö oli keeruline, aga nii leiti kooriruumi põhjaseinal fragment linnavaatega ning siksakornamendi osad, idaseinal kaks Malta risti ja akende silluskaarte kohal varagooti taimornament, pikihoone põhjaseinas musta ja halliga taimornament. Pesti ja immutati kiriku raidkive. Samuti eemaldati müüridelt rohelist vetikat ja hallitust.

Järgmisel aastal jätkati tööd Moskva konservatori Vladimir Filatovi ja keemik Anna Ivanova juhendamisel. Eestist olid järelvaatajateks Villem Raam ja Eda Liin. Lubja alt kraabiti välja gooti roosaken koori põhjaseinas ning avati osaliselt kilpkaarte ja roiete dekoor, pealmised lubjakihid koori põhjaseinas eemaldati. Alles jäeti ainult üksikud proovilapid. Hakati seinamaale kinnitama.

1972. aastal oli põhiraskus restaureerimistööl. Keskne objekt oli koori põhjasein. Tõmmati välja mälestustahvlite kinnitusnaelad, eemaldati roosteplekke, kinnitati krohviääri ja suleti pragusid. Hävitati rohevetikakoldeid, eemaldati soolasid, kinnitati alusest irdunud krunt, toneeriti ja lubjati roosakna krohviaugud, kirikuruumis hävitati kivipostidelt ja ristimiskivilt vetikaid, puhastati ornamentaalset siksaki pikihoone lõunaseinal, suleti krohviaugud, hävinenud krundipinnad toneeriti jne. 1973. aasta suvel lõpetati koori põhjaseina krohvikadude toneerimine guašiga. Roosakna ringist puuduv osa, lääneportaali ja käärkambri dekoratiivornament taastati tagasimaalimise teel. 1974. aastal töö jätkus. Tudengid korrigeerisid põhiliselt varasemaid töid, täitsid auke ja toneerisid seinapinda.⁵³⁶

⁵³⁵ Markus, Kreem, Mänd 2003:110.

⁵³⁶ Markus, Kreem, Mänd 2003:114–115.

1976. aasta augustis oli põhjaseina olukord väga halb, sest vohavad soolad kiskusid värvi kaasa. Olukorda püüti parandada, aga sügiseks krunt mullitas seinal ja põrandal oli pudisenud värvi hunnik. 1970. aastate tegevusele antud hinnangu kohaselt olid tegijate kavatsused head ja nende uudishimu arusaadav, kuid tehtud töödega olevat siiski palju hävitatud. Kuna Vladimir Filatovil oli huvi ainult keskaja vastu, siis tööde käigus eemaldati kooriruumis kõik hilisemad viimistluskihid. Kaarma kiriku ehitusliku avariiolekorra ja liigse niiskusesisalduse tõttu seintes, poleks maalinguid aga tohtinud üldse avada.⁵³⁷

Aastatel 1969–1974 puhastasid restauraatorid Moskva konservatori Vladimir Filatovi juhatusel Muhu kiriku seinamaalingute fragmente lubjakattekihist. Kahjuks oli kaheksateist aastat ilma katusega seisnud pikihoone keskaegseid seinamaalinguid katvast krohvikihist ja maalingutest selleks ajaks alles väga vähe, kuid kooriruumi põhja- ja idaseinal olid maalingud veel üsna hästi säilinud. Restauratorid kinnitasid päris suures ulatuses algset krohvikatet ning restaureerisid ja konserveerisid hulganisti maalingufragmente, kahjuks aga mitte õnnestunult.⁵³⁸ Tööde teostamisel kasutati uudse tehnilise lahendusega, kuid ebapüsiva keemilise koostisega ühendeid, ja nii ei andnud need kahjuks soovitud tulemusi.⁵³⁹ Hilisematel aastatel halvenes fragmentide seisukord veelgi. Alles 1990. aastate keskel püüti tolleaegseid vahendeid kasutades seinamaalinguid lõplikust hävingust päästa.⁵⁴⁰ Aastatel 1972–1975 puhastati ja konserveeriti ka Valjala kiriku seinamaalingud.⁵⁴¹ Ka seal oli tegev Vladimir Filatov.⁵⁴²

Eestis tegutses 1970. aastate lõpus–1980. aastate alguses viis aastat järjest Kristlik Suvemalev.⁵⁴³ Selle ajaga tegid malevlased kirikute juures palju vabatahtlikku tööd ja andsid panuse kirikuhoonete lagunemise peatamisse. Malevarühmad tegutsesid suures osas Saaremaa kirikutest: Valjala, Karja, Püha, Kuressaare, Mustjala ja Kaarma koguduste juures.⁵⁴⁴ Kohalike õpetajate ja juhatuse ettevõtlikkus ning valmisolek kanda malevlaste

⁵³⁷ Markus, Kreem, Mänd 2003:116.

⁵³⁸ Rullingo 2001:283.

⁵³⁹ Toomet 1998:44.

⁵⁴⁰ Rullingo 2001:283.

⁵⁴¹ Alttoa 2015:174; Toms 2019:64.

⁵⁴² Markus, Kreem, Mänd 2003:115.

⁵⁴³ Pädam 2019:117.

⁵⁴⁴ Pädam 2019:109.

töö-, elamis- ja toitlustuskulud soosis malevarühmade tegutsemist. Maleva liikmed elasid kolm-neli aastat kiriku restaureerimistööde ajal Valjalas praost Toomas Pauli talus.⁵⁴⁵

Malevarühmad tegid oma tegutsemisaastate jooksul hulganisti töid. Värviti Kuressaare kiriku põrandat ja renoveeriti Kaarma koguduse sisse langenud katusega pastoraati. Püha kirikus eemaldati niiskushallitus ja lubjati seinu. Valjala kirikus avati Villem Raami juhendamisel kinnimüüritud nišš kiriku altariruumis, eemaldati rohehallitus, krohviti ja valgendati kiriku seinad ning võlvid, ühtlasi aidati vitraažikunstnik Dolores Hoffmanil paigaldada kirikusse vitraaže. Karja kirikus tehti ulatuslikke krohviparandustöid ja valgendati kirikut. Selleks hangiti tutvuste abil Tallinnast ja ehitati kirikusse kokkupandavatest elementidest liigutatavad metallist torntellingud, mis lihtsustasid malevlaste jaoks oluliselt remonditööde tegemist.⁵⁴⁶

3.4. Uue tõusu poole – aastad 1980–1991

Eesti vabaduspüüdlused ja usuline ärkamine 1988. aastal suurendasid inimeste huvi ja toetust kirikute remontimiseks ja taastamiseks. Just aastatel 1988–1991 alustasid paljud kogudused suuri remonttöid või jätkasid juba pooleli olevaid töid. Hakkas toimuma kirikute taastamine senisest suuremas mahus. 1980. aastatel suurenes ka kolhooside toetus.

Nii nagu varemgi, oli Hiiumaa kirikute taastamist puudutav olukord Saaremaa omast kehvem. Kõige kurvemaks kujunes Käina kiriku saatus, sest hoone jäigi pärast sõda varemetesse seisma teda praktiliselt hooldamata. 1980. aastatel jõuti viimaks ka esimeste sammudeni selle pühakoja taastamisel. 1980. aastal parandati koori võlvi ja see kaeti betoonkoorikuga.⁵⁴⁷ 1981. aastal Käina kiriku juures teostatud tööde ülesandeks oli säilinud võlvide konserveerimine, et kirikut saaks eksponeerida kui arhitektuurimälestist. Tööd tehti omaalgatuslikus korras KRPI inseneri Toivo Erilti ja arheoloogi Jüri Seliranna juhtimisel. Kooripealne, kooriruum ja käärkamber puhastati varisemisprahist, käärkambrile paigaldati ajutine varikatus, võlvid kaeti raudbetoonist kuplitega. Algse lääneportaali säilmed leiti üles, need puhastati ja seejärel kaeti uuesti kinni.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ Pädam 2019:107.

⁵⁴⁶ Pädam 2019:109–110.

⁵⁴⁷ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=1608. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁴⁸ Teedemaa 1986:128.

Samal aastal aga algatas Hiiumaa Rajooni RSN TK Kultuuriosakond suurejoonelise projekti ehitada Käina kirik ümber klubihooneks. Projekti arhitektuurse lahenduse (teostajaks KRPI) aluseks võeti 1860. aastal teostatud kiriku ümberehituse järgne ehitusmaht, mis püsis kuni Teise maailmasõjani. See kõik aga jäi teostamata.⁵⁴⁹ Hiiumaa täitevkomitee lubas 26. oktoobril 1988. aastal langetatud otsusega varemetses seisva Käina kiriku uuesti taastada ja kogudusele anda.⁵⁵⁰ Iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi algusaastatel valmis taastamisprojekt, kus Käina kiriku keskaegsest osast pidi saama kirik ja 19. sajandi juurdeehitusse taheti teha koguduse ruumid. Kuid kahjuks plaanid ei teostunud. Müüre on 1990. aastatest alates veidi konserveeritud ja altariruum on kaetud katusega, kuid siiani on kiriku asemel varisevad varemed.⁵⁵¹

Palju paremini ei läinud Paluküla kirik-kabeliga, mis oli pärast sõda õlilaona kolhoosi käsutuses ja jäi seejärel tühjalt ja räämas seisma. 1987. aastal olevat kohalik komsomolikomitee tahtnud teha kirikust noortemaja ja sinna paigutada noorte spetsialistide klubi. 3. oktoobril 1987. aastal toimus kiriku juures esimene koristuspäev, aga pärast seda jäi kiriku korrastamine kahjuks soiku.⁵⁵² 1989. aasta kevadel põles kiriku tornikiiver. 1990. aastate keskel püüti hoonet natuke korrastada, tegeleti katuse ehitamisega ja taastati ka põlenud tornikiiver, ent hoone oli veel 2015. aastal kasutuna seismas.⁵⁵³

1970.–1980. aastate alguses tegi Muinsuskaitse amet Kassari kabelis uuringuid, tehnilisi ülevaatusi ja restaureerimistööde aruandeid.⁵⁵⁴ 1980. aastatel tehtud tehniline ülevaatus näitab, et Kassari kabelis olid vajumispraod, välisuks oli lagunenu, hoone väliskrohvi oli pudenenud, ka väike kabel sama halvas seisus.⁵⁵⁵ 1988. aasta jõululaupäeval peeti kaua aega tühjalt seisnud Kassari kabelis üle aastate jumalateenistus.⁵⁵⁶ 1990. aastate alguses sai Kassari kabel Kärblast toodud ja Madis Männamaa poolt 1900. aastatel Nõmbas valmistatud koduoreli, millel olevat mänginud Kärbla baptistikoguduse kauaaegne

⁵⁴⁹ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=1608&id=1610. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁵⁰ Saard 2009:341.

⁵⁵¹ Alttoa 2015:68.

⁵⁵² Saard 2009:355.

⁵⁵³ Alttoa 2015:71.

⁵⁵⁴ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=3370&id=3893. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁵⁵ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=3370&arhiiv=3572. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁵⁶ Saard 2015:1071.

koorijuht Anton Männamaa.⁵⁵⁷ Suurem remont ja seejärel taaspühitsemine toimus Kassari kabelis aastatel 1992–93.⁵⁵⁸

1981. aastal oli Emmaste kiriku tornikiivri remont hädavajalik, kuid tööd jäid tegemata materjali ja tööjõu puudumise tõttu.⁵⁵⁹ Remondi eelarveks oli 1096 rubla ning Eesti Elamu- ja Kommunaalmajanduse Ministeeriumi Varustuse ja Turustuse Peavalitsus eraldas kirikule 0,4 tonni tsingitud lehtterast.⁵⁶⁰ Ühtlasi rahuldati Emmaste koguduse avaldus EELK Konsistooriumile 800 rubla remonditoetuse saamiseks.⁵⁶¹ Lõpuks (1984) leiti ka töömehed, kuid eeltöödena pidi kogudus ise torni puhastama, remondiks ette valmistama ning vajaliku lauamaterjali ja naelad muretsema. Hiiumaa Rajooni Täitevkomitee lubas teha ka korjanduse remondi heaks,⁵⁶² mille tulemusena laekus 2533 rubla, mis oli väga suur summa. Vaatamata aastatepikkusele asjaajamisele sai torn lõpuks korda ja parandati ka kirikuhoone katust.⁵⁶³

1985. aastal oli vaja remontida kiriku aknaid ning sisemust ja välimust, kuid selleks polnud raha,⁵⁶⁴ küll aga värviti kiriku katus.⁵⁶⁵ Kuna ees seisis oreli, siis sise- ja ka väliremont jäid ootele.⁵⁶⁶ Paluti luba teha korjandus remondiraha kogumiseks ja kirikusse elektri sissetoomiseks⁵⁶⁷ ja nii põles kirikus elekter esimest korda jõuluõhtul 1987.⁵⁶⁸

⁵⁵⁷ Saard 2009:339.

⁵⁵⁸ kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=3370. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁵⁹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 21. juuli 1981.

⁵⁶⁰ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse palvekiri EELK Konsistooriumile, 27. aprill 1982.

⁵⁶¹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, Väljavõte EELK Konsistooriumi protokollist, 7. mai 1982.

⁵⁶² EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 22. jaanuar 1984.

⁵⁶³ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 8. juuli 1984.

⁵⁶⁴ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 18. jaanuar 1985.

⁵⁶⁵ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 10. jaanuar 1986.

⁵⁶⁶ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 26. jaanuar 1987.

⁵⁶⁷ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 14. juuli 1987.

⁵⁶⁸ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 17. jaanuar 1988.

Kiriku välisvalgendamise osas aitas Emmaste kolhoos⁵⁶⁹ ja kohalik rajooni täitevkomitee finantseeris töid.⁵⁷⁰ Nii lõpetati 1989. aastal kiriku välisremont, et siis alustada siseremondiga.⁵⁷¹ 1992. aasta alguseks oli kirik üldjoontes korras.⁵⁷²

Mänspe kabelil likvideeriti 1982. aasta tormikahjustused,⁵⁷³ ehk rist ja ristimuna asendati uutega 1983. aastal.⁵⁷⁴ Kabel vajas ka juba pikka aega värvimist. See teostus lõpuks 1989. aastal.⁵⁷⁵ Samal aastal sai kabel ka elektri.⁵⁷⁶

Vaatamata 1978. aastal Pühalepa kiriku taastamiseks läbi viidud toetuskontserdile ei olnud veel 1985. aasta alguseks ENSV Kultuuriministeerium suutnud läbi viia kiriku kunstiväärtuste hindamist. 1986. aasta oktoobris määras konsistoorium kirikuõpetaja Guido Reinvalle juures praktiliselt olnud Usuteaduste Instituudi üliõpilase Jaanus Jalakase aseõpetajaks Pühalepa, Kärkla ja Reigi koguduse juurde. Temast kujunes hävinemisohus kirikuhoonete ja pastoraatide remontide organisaator. Et Pühalepa kirikut saaks hakata jälle kasutama, siis koguduse juhatus hakkas 1987. aasta jaanuaris konsistooriumi ja Hiiumaa rajooni TK kaudu taotlema luba kiriku remonttööde teostamiseks. Kirik oli tühjalt seisvana olnud kohalikele noortele kogunemise, juomingute ja lõksetegemise kohaks. Nii hävis 1987. aasta oktoobris lõkkeõhtu tagajärjel osa kiriku katusest, kuid õnneks suudeti kirik halvimalt päästa.⁵⁷⁷

Järgnes kogu kiriku restaureerimine.⁵⁷⁸ Pärast kiriku kordategemist andis täitevkomitee kiriku 22. juunil 1988. aastal kogudusele „tasuta kasutamiseks“. Sama aasta

⁵⁶⁹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 4. veebruar 1989.

⁵⁷⁰ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 8. juuli 1989.

⁵⁷¹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 8. juuli 1989.

⁵⁷² EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 2. jaanuar 1992.

⁵⁷³ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 5. veebruar 1983.

⁵⁷⁴ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 12. jaanuar 1984.

⁵⁷⁵ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 8. juuli 1989.

⁵⁷⁶ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981-12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 13. jaanuar 1990.

⁵⁷⁷ Saard 2009:337.

⁵⁷⁸ Toms 2019:61.

jõululaupäeval peeti kirikus üle pika aja jumalateenistus.⁵⁷⁹ Kiriku taastamine viidi lõpule 1990. aastal (restaureerimise projekt oli aastast 1990, autor Tõnu Parmakson)⁵⁸⁰ ja taaspühitsemine toimus 1993. aastal.⁵⁸¹

Aastatel 1986–87 krohviti ja lubjati Kärkla kiriku välisseinad, katus ja torn värviti, uuendati elektrisüsteem. Põhjalik remont tehti alles 2004. aastal kui parandati katust ja katusekonstruktsioone ning abiruumide põrandaid.⁵⁸² 1980.–1990. aastatel vajas Reigi kirikuhoone jätkuvalt remonti. 1982. aastal oli vaja jätkata ka kiriku välispinna krohvimist ja valgendamist.⁵⁸³ Tööde tegemiseks oli kokkulepe Kõrgessaare kolhoosi juhatusega,⁵⁸⁴ aga tööd venisid. Kohustuslikud maksud neelasid kogu eelarve, aga remonditöid oli rahaliselt võimalik teha, sest kogudus sai Hiiumaa rajooni täitevkomitee loal teha korjandusi.⁵⁸⁵ 1985. aastal on koguduse revisjonikomisjon hinnangul kirik olnud üldiselt korras ja planeeritud töid teostati.⁵⁸⁶ Saaremaal restauraatorite poolt valmistatud kirikutorni uus rist ja ristimunaga sai valmis ja rajooni täitevkomitee oli nõus, et selle võib kirikuhoone tippu panna.⁵⁸⁷

Reigi pastoraati oli plaan teha koduloomuuseum. Kogudus esitas Hiiumaa rajooni täitevkomiteele palve, et maja võiks siiski anda koguduse käsutusse ehk hoone taastada pastoraadina. Kogudus oli selleks nõus kasutama oma vahendeid ja tööjõudu ning nii oleks riiklikud kulutused jäänud alles ja selle rahaga saanud taastada Käina kiriku.⁵⁸⁸

Saaremaal oli 1980. aastate algul veel näha, et remontimise olukord oli jätkuvalt kehvem seal, kus kogudus oli väike ja raha vähe. Näiteks 1984. aastal planeeriti Mustjala

⁵⁷⁹ Saard 2009:339.

⁵⁸⁰ Eesti arhitektuur, 1996: 94.

⁵⁸¹ Toms 2019:61.

⁵⁸² kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=1589&id=3916. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁵⁸³ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 10. august 1982.

⁵⁸⁴ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 31. juuli 1984.

⁵⁸⁵ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 28. jaanuar 1985.

⁵⁸⁶ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 28. juuli 1985.

⁵⁸⁷ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 3. juuli 1986.

⁵⁸⁸ EELKKA, Kirjavahetus Reigi kogudusega (23.02.1971–15.03.1991), Reigi koguduse juhatuse palvekiri Hiiumaa Rajooni RSN Täitevkomiteele, 14. veebruar 1987.

kiriku välisremonti, kuid väikese koguduse ja suurte rahaliste väljaminekute tõttu teostati see osaliselt alles 1991. aastal, mil remonti toetas ka juba kohalik vallavalitsus. Seoses rahareformiga 1992. aastal kaotas aga kiriku remondiks kogutud raha oma väärtuse ja paljud tööd jäid ikkagi tegemata.⁵⁸⁹ Püha kogudus oli kirikuhoone remontimisel olnud samuti rahalistes raskustes. 1984. aastal oli selleks vaid 332.5 rubla.⁵⁹⁰ Kuna kiriku katus vajab parandamist, kooriruum uut plekk-katust, hoone väljast krohvimist-valgendamist ja veel mitmeid töid, siis Püha kogudus sai EELK Konsistooriumile saadetud avalduse tulemusel vabastuse 1984. aasta kirikukassamaksust.⁵⁹¹ Aasta hiljem sooviti uuesti kirikukassamaksust vabastamist, lisaks ka õigust korraldada remondiraha korjandus.⁵⁹² Erikorjandusega laekus 3373.20 rubla ja remont sai 1986. aastal alata. Selleks otsustati pöörduda ENSV MN Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni juhataja Fredi Tompsi poole palvega saada asjatundlikku abi ja nõu kirikus ulatuslikult levinud roheline vetika hävitamiseks.⁵⁹³ Remont venis ja kuna materjalid ning tööjõud olid kallid, aga Püha kiriku juures oli vaja ulatuslikke remonttöid jätkata, siis paluti kirikukassamaksust vabastust ka 1986.⁵⁹⁴ ja 1987. aastal.⁵⁹⁵ Siinkohal on huvitav märkida, et Püha koguduse õpetaja Jüri Vallsalu (õpetaja aastatel 1981–1985) olevat jäänud meelde sellega, et ta julges ronida kõrgele ehk ta värvis ära mitmed kirikutornide kiivrid Saaremaal.⁵⁹⁶

Kuigi Jämaja kiriku juures tehti 1975. aastal kapitaalremonti, siis aeg ja ilmastik olid teinud oma töö ning seega 1980. aastatel tehti pidevalt remonttöid. 1980. aasta suvel teostati tornikatuse remont, tippu pandi uus rist koos muna ja kiivriga, kokku läks see

⁵⁸⁹ Saks 2003:49.

⁵⁹⁰ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 23. veebruar 1984.

⁵⁹¹ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 15. veebruar 1985.

⁵⁹² EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse avaldus EELK Konsistooriumile, 15. veebruar 1985.

⁵⁹³ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 14. juuli 1985.

⁵⁹⁴ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse avaldus EELK Konsistooriumile, 16. detsember 1986.

⁵⁹⁵ EELKKA, Püha Jakobi kogudus (3.03.1971–18.02.1989), EELK Püha Jakobi koguduse juhatuse avaldus EELK Konsistooriumile, 28. veebruar 1987.

⁵⁹⁶ Luup 2006:25.

maksma 550 rubla.⁵⁹⁷ Kirikutorn vajab värvimist ja korrastamist, puudusid aga materjal ja töötegija.⁵⁹⁸ 1981. aastaks sai käärkamber korda ning kiriku põrand said uued kiviplaadid, mis annetati koguduse liikmete poolt. Kõik tööd tehti tasuta.⁵⁹⁹ 1980. aastate teises pooles vajab kirikuhoone sademetest tingitud krohvivaringute tõttu jälle väliseid krohviparandusi,⁶⁰⁰ altaritagune sein korda tegemist ning kiriku katus värvimist.⁶⁰¹ Kärla kiriku juures tehti 1980. aastate algul erinevaid remonditöid. Kapitaalremont lõpetati 1983. aastaks: tehti krohvitöid ja kirik valgendati, talvekirik sai uue laudpõranda ja pehmed toolid.⁶⁰²

1983. aasta algul püüdsid muinsuskaitseasutused uuesti käivitada Muhu kiriku remonti. Pikihoones eemaldati laudpõrand ja kogu kirik kaeti lihvitud dolomiitplaatidest põrandaga. Restaureeriti kiriku pingistik.⁶⁰³ Enne uute põrandate tegemist tehti väljakaevamised, mille käigus leiti erinevatest sajanditest pärinevad 240 münti ja need saadeti Saaremaa Muuseumisse. Tõenäoliselt oli münte rohkemgi, kuid puuduliku järelevalve tõttu sattusid need erakogudesse.⁶⁰⁴ Kuna juba varasematel aastatel oli mitu korda püütud teha algust Muhu kiriku restaureerimistöödega, aga tööd olid alati jäänud lõpetamata ja et hoone oli endiselt halvas seisus, siis 1988. aasta maikuus pöördus koguduse juhatus kohaliku rajoonivalitsuse poole sooviga saada kirikuhoone kogudusele tagasi. Kuid seda palvet ei rahuldatud, sest kardeti, et vastasel juhul ei ole riigieelarvest enam võimalik remontimiseks raha saada. Kuni 1990. aastateni ei toimunud olulisi remonttöid.⁶⁰⁵ 1980. aastate lõpus sai kirik siiski uue katuse,⁶⁰⁶ kuid Muhu koguduse noor

⁵⁹⁷ EELKKA, Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 7. detsember 1980.

⁵⁹⁸ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 24. veebruar 1980.

⁵⁹⁹ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 13. detsember 1981.

⁶⁰⁰ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokollid, 1. detsember 1985, 1. detsember 1988.

⁶⁰¹ EELKKA Jämaja kolmainu kogudus (23.02.1970–25.06.1984), EELK Jämaja koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 25. märts 1989.

⁶⁰² Reinsoo 1999:49.

⁶⁰³ Teedemaa 1986:129.

⁶⁰⁴ Toomet 1998:57.

⁶⁰⁵ Toomet 1998:64-65.

⁶⁰⁶ Rullingo 2001:288.

õpetaja Mart Salumäe vedas eest seda, et kogudus saaks tulevikus jumalateenistusi pidada Kaigu palvela asemel oma ajaloolises kirikus.⁶⁰⁷

Aastatel 1980–1982 toimusid Kihelkonna kiriku juures suured remonttööd. Selleks tuli kogudusel hakata varuma metsamaterjali ja saagima palke kõrgete tellingute ehitamiseks. Selleks aga kulus palju aega ja vaeva ning tööde tegemine venis. Lõpuks jõuti siiski kiriku ja torni välisseinte krohvimise ning valgendamiseni. Kolmel aastal oli remonttööde maksumus vastavalt 1340 rbl., 2441 rbl., 2130 rbl.⁶⁰⁸ Kui sügiseks 1982 lõpetati kolm aastat kestnud Kihelkonna kiriku välisremont, süüdistas Riikliku Ehituskomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksiooni vaneminspektor Olev Maas alusetult kogudust, et kirikut olevat omavoliliselt restaureeritud, ehk terasharjaga puhastamisega rikutud soklit. Hoone säilimiseks oli aga vaja teha remonti, seda tehti kohaliku omavalitsuse nõusolekul ja selleks eraldati isegi defitsiitset lubjasegu. Praost Toomas Paul lükkas süüdistuse tagasi.⁶⁰⁹

1983. aastal ja sellele järgnevatel aastatel kuni 1990. aastate alguseni mainiti Kihelkonna koguduse juhatuse ja revisjonikomisjoni koosolekute protokollides järjepidevalt, et kirikus oleks vaja teha siseremonti ehk krohvparandusi ja valgendamist, aga see lükkus pidevalt edasi.⁶¹⁰ 1988. aastal märgiti, et kui tööjõudu ja materjale saab, siis ehk saab ka siseremonti teha.⁶¹¹ 1989. aastal vajas kirik ka juba taas väljast valgendamist.⁶¹² Kõik probleemid olid samad veel 1991. aasta algul.⁶¹³

Kuigi Saaremaa Jaani kirikus teostati 1970. aastate keskel ulatuslik remont, siis 1980. aastatel oli taas vaja katust remontida.⁶¹⁴ 31. detsembril 1983 lõhkus torm torni

⁶⁰⁷ Toomet 1998:72.

⁶⁰⁸ Reinsoo 1986:66–68.

⁶⁰⁹ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Saarte praostkonna praosti Toomas Pauli avaldus EELK Konsistooriumile, *kuupäev loetamatu*. november 1982.

⁶¹⁰ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokollid 23.01.1983, 19.02.1984, 3.02.1985, 1.03.1987, 7.02.1988; koguduse täiskogu koosoleku protokoll 10. november 1985; koguduse juhatuse protokoll 2. veebruar 1986.

⁶¹¹ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 7. veebruar 1988.

⁶¹² EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 19. veebruar 1989.

⁶¹³ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 24. märts 1991.

⁶¹⁴ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 25. jaanuar 1981, 11. veebruar 1990.

plekk-katust.⁶¹⁵ Samuti oli vaja uuesti teha välisseinte krohviparandusi ja seinad värvida.⁶¹⁶ Selleks oli Põide külanõukogu nõus eraldama 600 rubla, kuid tavapäraseks probleemiks oli töömeeste leidmine.⁶¹⁷

1980 oli Kuressaare kiriku torni ja hoone välisremont.⁶¹⁸ Tornikiiver oli aasta lõpuks juba peaaegu uue plekiga kaetud, aga torn vajab veel krohviparandusi.⁶¹⁹ Kui tornis plekki vahetati, siis remontis seda tööd teostanud kohalik tunnustatud plekksepp Uuldo Aarnis ka kella. Sõjajärgsel aastatel olid mitmed meistrid seda kella (tornikella) proovinud parandada, kuid lõpuks leidis selleks siiski õige meister.⁶²⁰ 1983. aastal on juba märgitud, et Kuressaare on kiriku seisukord väga hea.⁶²¹

4. septembril 1988. aastal toimus Kuressaare kiriku torniristi paigaldamine ja pühitsemine. See oli sõjast saadik kiriku tornist puudunud. Uus rist valmistati roostevabast metallist ja kullati. Torni paigaldati ka uus kullatud muna.⁶²² 1989. aastal on Kuressaare kiriku remontimiseks ja ehitusteks kulunud 6821.55 rubla, sest siis sai hoone välisfassaad korralikult remonditud.⁶²³ 1990. aastal oli aga ikka probleem katusega ning mõeldi ka kiriku kapitaalremondile, sest aknad ei kannatanud enam pesemist ja põrand vajus läbi.⁶²⁴ 1991. aastal oli kiriku remonditöödeks raha juba 14900 rubla.⁶²⁵

Kuna 1989. aasta kevadel eraldas riik raha, siis 1980. aastate lõpp ja 1990. aastate algus said pöördeliseks ajaks Kaarma kiriku restaureerimisel. Koos tugipiilarite lammutamisega eemaldati vundamentide ümbert ligi meetrikõrgune täitepinnas. Põhja- ja

⁶¹⁵ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 19. veebruar 1984.

⁶¹⁶ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 1. veebruar 1988.

⁶¹⁷ EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa Jaani kogudusega (31.03.1971–21.03.1990), EELK Saaremaa Jaani koguduse täiskogu koosoleku protokoll, 9. aprill 1989.

⁶¹⁸ Luhamets 1987:14

⁶¹⁹ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 4. september 1980.

⁶²⁰ Luhamets 1987:53.

⁶²¹ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse revideerimise akt, 30. detsember 1983.

⁶²² EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), trükitud pealkirjata leht kaustas.

⁶²³ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse 1989. aasta aruanne.

⁶²⁴ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse 1990. a sõnaline aruanne, 2. jaanuar 1991.

⁶²⁵ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 11. märts 1991.

lõunaseina tugimüürid kaevati lahti, tehti madalamaks ja kallati peale betoonist kaitsekiht kallakuga kirikust eemale. Tugimüürita seinte osades avati vundamendid 1 m sügavuselt, krohviti ja pigitati. Puhastatud seinamüüri äärde pandi killustik, mis isoleeris seina niiskest pinnasest. Pikihoone idaviil laoti kõrgemaks. Taastati põhjaportaali puuduvad osad ning originaalosad konserveeriti, puhastati raidkive.⁶²⁶ Kinni müüritud või laotud aknad võeti lahti.⁶²⁷ Kaarma kiriku restaureerimise projektis 1989. aastal oli juba ära toodud täiesti uus sarikasüsteem ja selle alusel sai kirik 1991. aasta sügisel uue katuse, mis oli varasemast 3,5 m kõrgem, ja nagu ka hiljem selgus, liiga lühikese räästaga (mistõttu vesi valgus otse müüridele). Nii hävitati vana, tõenäoliselt keskaegne sarikkatus.⁶²⁸

Tasapisi jätkusid ka Pöide kiriku tööd. 1990. aastate alguses Pöide kiriku juures läbi viidud tööd on piirdunud sellega, et kiriku ümbert eemaldati liigne pinnas. Kavandatud drenaaži- ja planeerimistööd jäid aga tegemata. Monteeriti tellingud pikihoone ja torni krohvimiseks, kuid tööd jäid seisma tõenäoliselt rahaprobleemide tõttu.⁶²⁹

Karja kirik oli küll tunnistatud arhitektuurimälestiseks, kuid see ei tähendanud, et sellele maakirikule oleks suurt tähelepanu pööratud. 1980. aastal teostati siiski siseremont: seintelt kraabiti maha roheline hallitus, tehti krohviparandusi, valgendati seinad ja võlvid. 1981.–1982. aastal pandi kirikule uus kivikatus. Kogudus hankis puitmaterjali ja töömehed ning remondiraha 11 tuhat rubla kandis Restaureerimisvalitsuse kaudu üle Riiklik Ehituskomitee. 1984. aastal restaureerimistööd jätkusid (välisseinad krohviti ja valgendati, paigaldati vana karniisi imiteeriv profileeritud karniis, tehti uus kivipõrand), mida tehti Ehituskomitee kulul. Karja kirikut taheti 1985. aastal ICOMOS-i kongressi ajal näidata väliskülalistele kui restaureerimise näidist.⁶³⁰ Karja kiriku Metsküla kabel jäi aga kasutuna seisma. Portaali ehitati kinni aknaks, viilutorni kõrvaldati. Sellisena seisab hoone ka tänapäeval ja on võssa kasvanud.⁶³¹ Karja pastoraat oli veel 1997. aastal lagunenu.⁶³²

1980. aastatel oli palju remonttöid vaja teha Valjala kiriku juures. 1980.–1981. aasta pehme talv oli erakordselt tugevalt lõhkunud kiriku väliskrohvi, mis pudenenes seintelt

⁶²⁶ Markus, Kreem, Mänd 2003:111-112.

⁶²⁷ Markus, Kreem, Mänd 2003:48.

⁶²⁸ Markus, Kreem, Mänd 2003:110.

⁶²⁹ kirikud.muinas.ee/?page=3&subpage=134&id=136. Viimati vaadatud 19.7.2021.

⁶³⁰ Vihuri 1996:70.

⁶³¹ Aia 2009:280.

⁶³² Vihuri 1997:24.

lademetena.⁶³³ 1982. aastal kulus raha fassaadi krohviparandusteks 960 rubla.⁶³⁴ Edaspidi tuli teha käärkambri remont ja alustada katuse kapitaalremonti.⁶³⁵ Kõige esimene vitraaž „Marta ja Maarja lugu“ pandi 1969. aastal Valjala kiriku käärkambris.⁶³⁶ Esimesed vitraažidega aknad tehti Valjala kirikule 1977 ja viimane aken paigaldati 2011. Vitraažide autoriks oli Dolores Hoffmann. Kui võimud olid Kingissepast tulnud kirikusse tegevust kontrollima, siis olevat küsitud, miks on kirikus alati ilus, aga kontoris mitte.⁶³⁷ 1984 sai Kihelkonna kirik Dolores Hoffmanni kavandite järgi valmistatud 8 vitraažakent.⁶³⁸ Sellega pandi algus klaasimaali uuele traditsioonile Eestis.⁶³⁹

3.4.1. Väliseestlaste abi

1991. aasta veebruaris oli Muhu saarel külas Rootsis Kalmaris elav, kuid Muhus sündinud Rudolf Schmuul. Leidmaks kiriku remonditööde läbiviimiseks raha, algatas ta Växjö piiskopi Jan Arvid Hellströmi toetusel Rootsis korjanduse. Selleks asutati Muhu kiriku restaureerimise ühing. 1992. aasta lõpuks oli koos 150 000 rootsi krooni ja kirikule ka juba dolomiitpõrand pandud.⁶⁴⁰ 1993. aastal tuli ehitustöid teostama Rootsi firma Skanska.⁶⁴¹ Kirik taaspühitseti 22. mail 1994. aastal.⁶⁴²

Murranguajal värviti üle hulga aja üle ja valgendati Ruhnu kivikirik ning parandati katkised aknad kodukirikut südames kandnud vanema põlve ruhnurootslaste eestvõttel ja osalusel. EELK peapiiskop Kuno Pajula taaspühitses Ruhnu kivikiriku 3. märtsil 1988.⁶⁴³ Vaatamata aastakümnetele, kus kirik oli koguduseta, on Ruhnu kiriku pühitsemiseks valminud sisustus veel 2012. aastal peaaegu kadudeta alles.⁶⁴⁴ Vormsil elanud õigeusklik

⁶³³ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala St. Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 1. veebruar 1981.

⁶³⁴ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 27. veebruar 1983.

⁶³⁵ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala Martini koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 12. jaanuar 1986.

⁶³⁶ Dolores Hoffmann. Kirikuvitraažidest. *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 99.

⁶³⁷ Hoffmann 2019:102.

⁶³⁸ Reinsoo 1986:68.

⁶³⁹ Alttoa 2003:19.

⁶⁴⁰ Toomet 1998:65-66; Rullingo 2001:288.

⁶⁴¹ Rullingo 2001:288.

⁶⁴² Toomet 1998:68.

⁶⁴³ Ruhnu uus kirik 1912–2012: ajaloo lühiülevaade ja allikapublikatsioone, 7–8.

⁶⁴⁴ Ruhnu uus kirik 1912–2012: ajaloo lühiülevaade ja allikapublikatsioone, 11.

naine Marina Roosleid on meenutanud: „... pärast seda, kui kirikus (*Ruhnu kivikirikus*) ladu oli olnud, pesime kõik uuesti puhtas; pühade aegu käisime ikka ise kirikus, laulsime jõuluõhtul koorirõdu pealt oma usu laulusid. Ka suurel Reedel käisime kirikus, korra keeldi ära, aga Pärnu andis loa...”.

1988. aastal kinkis väljarännanud ruhnurootslaste kogukond Ruhnu kivikirikule armulauanõud ning 1990. aastal kirikukella.⁶⁴⁵ Ruhnu kiriku olukord oli 1990. aastal hea, aga kirik oli kütteta.⁶⁴⁶ 1991. aastal sai Ruhnu kivikirik oma ajaloos esimese oreli, mis valmistati orelimeistrite Kriisade poolt.⁶⁴⁷ Kasutuna seisnud Ruhnu puukiriku taastamise pühakojana eest seisis Ruhnu koguduse õpetaja Harry-Johannes Rein.⁶⁴⁸ Ruhnu kirik taaspühitseti 31. detsembril 1999.⁶⁴⁹

3.4.2. Kirikute küte ja orelite remont

Juba 1976. aastal oli päevakorras keskkütte sissepanek Kuressaare kirikusse. Tookord Kingissepa rajooni RSN TK vastavat projekti ei kinnitanud, väites, et tsentraalkatlamaja on piiratud võimsusega. 1981. aastal tehti projektis parandused ehk planeeriti kasutada autonoomset katlamaja. Materjal, seadmed ja vabatahtlikkuse alusel tegutsevad töömehed olid ka olemas.⁶⁵⁰ 1981 paigaldatigi Kuressaare kirikusse õliküttel töötav keskküte, vesivarustus ja kanalisatsioon.⁶⁵¹ Samal aastal karistati Kuressaare kirikuõpetajat selle eest, et ta olevat „seadustest mööda hiilides“ termofitseerinud Kuressaare kiriku. See olevat innustanud inimesi rohkem kirikus käima.⁶⁵²

Kirikute küttesüsteemiga tegeldi ka maakogudustes. Tõenäoliselt 1984. aastal paigaldati Mustjala kiriku viiele pingireale elektrisoojendus.⁶⁵³ 1990. aastal sai keskkütte Kärla kirik. Selle paigaldas ehitusfirma „Wunibald“ koostöös Kärla kolhoosi

⁶⁴⁵ Varjusurmast tõusnud: eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koostaja: Ain Sarv. Tallinn: Huma, 1994, 20.

⁶⁴⁶ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse 1990. a sõnaline aruanne, 2. jaanuar 1991.

⁶⁴⁷ Sarv 1994:21.

⁶⁴⁸ Ruhnu uus kirik 1912–2012: ajaloo lühiülevaade ja allikapublikatsioon, 21.

⁶⁴⁹ entsyklopeedia.ee/artikkel/ruhnu_vana_kirik1. Viimati vaadatud 17.9.2021.

⁶⁵⁰ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare koguduse juhatusel koosoleku protokoll, 1. september 1981.

⁶⁵¹ Luhamets 1987:14.

⁶⁵² Plaat 2003:205.

⁶⁵³ Saks 2003:49.

ehitusmeestega.⁶⁵⁴ Kihelkonna kirikus polnud veel 1990. aastalgi keskkütet, mille paigaldamine olevat seisnud alevi katlamaja rekonstrueerimise ja võimsuse puudumise taga.⁶⁵⁵ Kuna Valjala kirikus ei olnud veel 1980. aastate lõpus kütet, aga kirik oli Eestimaa vanima kivikirikuna üleliidulise tähtsusega arhitektuurimälestis ja sellesse mingite köetavate ruumiosade ehitamine keelatud, siis taheti talvisteks jumalateenistusteks tagasi saada ühte koguduse poolt ehitatud, aga hiljem kohaliku täitevkomitee käsutuses olevat elumaja.⁶⁵⁶

1983. aastal oli vaja Kihelkonna orel korda teha⁶⁵⁷, aga 1990. aastal oli see veel parandamata.⁶⁵⁸ Väga pikaajaliseks kujunes ka Emmaste kiriku oreli remont. Orel vajab korda tegemist, sest see lõhuti 1984. aasta suvel kui lõigati läbi lõõtsa nahad. Ajutine parandamine „Moment“ liimiga ei aidanud ja seega oli vaja meistrit korraliku remondi tegemiseks.⁶⁵⁹ Koguduse õpetaja Guido Reinvala saatis oreli asjus korduvalt EELK Konsistooriumile kirju, sest oli vaja teha kalkulatsioon, et remondiga alustada. Hiiumaa Rajooni Täitevkomitee lubas remonti rahaliselt toetada.⁶⁶⁰ Alles 1987. aasta juuli algul tehti oreli hooldus-ülevaatus.⁶⁶¹ 1990. aasta lõpuks oli aga oreli remont Hardo Kriisa juhtimisel lõpuks valmis ja see läks maksma 46 000 rubla!⁶⁶²

1970.–90. aastatel salvestasid organistid Hugo Lepnurm (kes oli ka EELK Usuteaduse Instituudi õppekoori peadirigent) ja Rolf Uusväli muusikat mitmete Eesti kirikute oreliatel. Selle tulemusena anti Nõukogude plaadifirmas Meloodia (Melodja) välja 33 plaadist koosnev sari „Eesti oreliid“. Selline ettevõtmine oli tolle ajastu kontekstis päris

⁶⁵⁴ Reinsoo 1999:50.

⁶⁵⁵ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 11. märts 1990.

⁶⁵⁶ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala koguduse juhataja avaldus Kingissepa Rajooni RSN Täitevkomiteele, 2. juuni 1988.

⁶⁵⁷ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 23. jaanuar 1983.

⁶⁵⁸ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 11. märts 1990.

⁶⁵⁹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981–12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 18. mai 1986.

⁶⁶⁰ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981–12.01.1995, EELK Emmaste koguduse õpetaja Guido Reinvala kirjad EELK Konsistooriumile, 21. juuli 1986, 27. detsember 1986.

⁶⁶¹ EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981–12.01.1995, EELK Emmaste koguduse juhatuse koosoleku protokoll, 14. juuli 1987.

⁶⁶² EELKKA, Emmaste Immanueli kogudus 24.03.1981–12.01.1995, EELK Emmaste koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 12. jaanuar 1991.

julge tegu. Kuna plaatide salvestamiseks paljud orelid remonditi ja häälestati, siis nii õnnestus päästa palju oreleid. Lisaks olid plaadiümbristel fotod kirikutest.⁶⁶³ Paar plaati neist salvestati 1990. aastal ka Hiiumaa kirikutes (Eesti orelid. Nr 32: Emmaste,⁶⁶⁴ Nr 33: Kärkla⁶⁶⁵).

1991. aastal „remonditi“ Mustjala kiriku orelit. Selle tagajärjel olid aga kadunud osad vileid ja süsteem, mis ühendas jalgpedaale viledega.⁶⁶⁶

3.4.3. Uus elu pastoraatides

Murranguaeg andis kogudustele võimaluse saada tagasi oma ajaloolised pastoraadid ja hakata neis tegema taastamistöid. Nii näiteks taotles Kuressaare kogudus 1991. aastal tagasi endist pastoraadihoonet, mis oli Saaremaa Restaureerimisvalitsuse käsutuses.⁶⁶⁷ Valjala kogudusse kuulunud endise Põide koguduse liikmed tahtsid 1990. aastal kohalikult sovhoosilt tagasi nõuda Põide kogudusele kuuluvat pastoraati, et see korda teha, seal jumalateenistusi pidada ja Valjala koguduse õpetaja Gustav Kutsar teenima paluda..⁶⁶⁸

Pastoraatide olukord oli Saarte praostkonnas erinev, sõltudes suuresti eelmisest peremehest. Kui näiteks Mustjala koguduse pastoraat oli nõukogude ajal kasutusel ja hoonel ei lastud laguneda, siis see säilis suhteliselt hästi,⁶⁶⁹ samas kui Kihelkonna kogudusele tagastati pastoraadihoone, mis oli lõhutud ja lagastatud ning vajab põhjalikku remonti.⁶⁷⁰

⁶⁶³ Rohtmets 2019:142.

⁶⁶⁴ ester.ee/record=b2064408*est. Viimati vaadatud 17.9.2021.

⁶⁶⁵ ester.ee/record=b2065586*est. Viimati vaadatud 17.9.2021.

⁶⁶⁶ Saks 2003:49.

⁶⁶⁷ EELKKA, EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus (4.09.1980–19.07.1992), EELK Kuressaare Laurentiuse koguduse 1990. aasta sõnaline aruanne, 2. jaanuar 1991.

⁶⁶⁸ EELKKA, Kirjavahetus Valjala Martini kogudusega (16.03.1971–7.05.1990), EELK Valjala koguduse täiskogu koosoleku protokoll, 29. aprill 1990.

⁶⁶⁹ Saks 2003:50.

⁶⁷⁰ EELKKA, Kihelkonna Mihkli kogudus (31.01.1980–9.04.1991), EELK Kihelkonna koguduse revisjonikomisjoni koosoleku protokoll, 11. märts 1990.

Kokkuvõte

Teise maailmasõja ja Nõukogude riigi tegevuse koosmõjul kujunes ajaline periood alates 1940. aastast kuni 1980. aastate lõpuni kogudustele ja nende hooldada olevatele kirikutele valitseva korra tugeva surve ning sellest tuleneva ususeadusandluse tõttu väga keeruliseks ja raskeks.

Käesoleva uurimistöö fookuseks olnud piirkonnas Saarte praostkonnas said sõjas kannatada ühtviisi nii Saaremaa kui ka Hiiumaa kirikud, kuid Saaremaa sakraalhoonetel oli sõjakahjustusi rohkem. Selle põhjuseks olid suured lahingud (1941, 1944) Saaremaa pinnal ning sellega seotud erinevate okupatsioonivägede kas taganemine või pealetung. Saarte praostkonna luteri kirikutest hävisid Anseküla kirik Saaremaal ja Käina kirik Hiiumaal. Kuna Anseküla kogudusel oli juba varem olemas Tiirimetsa palvemaja, sai kogudus seal edasi tegutseda. Kirikutornides asunud vaatluspunktide tõttu said kannatada ühtviisi mitmed Saarte praostkonna kirikud ja nende tornikiivrid. Kindlasti aga oli kirikuhoonete puhul üheks suureks probleemiks see, et sõjategevuses kannatada saanud kirikuid rüüstati nii sõja ajal kui ka pärast sõda.

Väikeste maakohtade varemeis või räämas kirikud olid väheste silme all. Kogudustel polnud jõudu neid korda teha, nõukogude ametkond ei näinud samuti vaeva, et need korda saaksid, ent teisalt ei tõmmatud halvas seisus hooneid ka maha, vaid lasti neil lihtsalt laguneda. Eks tegevusetust põhjustas ka riigiorganite üldine vaenulikkus religiooni ja seega ka kirikuhoonete suhtes.

Sõjapurustusi saanud kirikuhooned muudeti mitmel juhul tööstushooneteks: Paluküla kirik õlilaoks, Kärkla abikabel elektrijaama kontoriiks, Metsküla abikirik hobusetalliks. Samas, kui kogudust ei õnnestunud registreerida, siis ei saanud ka kirikut kasutada. Tulemuseks oli see, et paljud kirikud hakkasid lagunema. Nii juhtus näiteks Kassari kabeliga.

Kuna Saaremaa sai lahingutes enim kannatada, siis oli seal suurem ruumipuudus ja nii said sõjajärgsed aastad saatuslikuks paljudele pastoraatidele, kuhu paigutati kohalikke ametiasutusi. Näiteks Kaarma pastoraadist sai viljaladu ja loomalaut, Muhu pastoraat anti osaliselt rendile postkontorile ja telefonijaamale, Mustjala pastoraadis tegutses külanõukogu, Püha pastoraadis asus kool ja hiljem sovhoosikontor.

Vaatamata sõjaolukorrale ei saanud mitmed Saarte praostkonna kirikud siiski sõjakahjustusi ja seda võis põhjustada kirikute asend saarel. Näiteks Kihelkonna kirik asub Saaremaa loodeosas mere ääres, Saaremaa Jaani ja Mustjala kirikud paiknevad saare põhjaosas ja nii ei jäänud hooned otseselt sõjategevuse piirkonda. Saaremaa lõunaosas asuva Püha kiriku ja viimasest mitte väga kaugel asetseva Valjala kiriku puhul ei ole sõjapurustuste kohta samuti andmeid. Jämaja kirik paikneb küll Sõrve säärel, kus toimus aktiivne sõjategevus, aga kuna kirik asub sääre läänerannikul, siis ilmselt seetõttu jäi kirik sõjas puutumata. Vaatamata sellele, et 1941. aastal olid nõukogude lennukid Ruhnu saart pommitanud, jäid saare mõlemad kirikud terveks. Kuna Hiiumaal ei toimunud suuri lahinguid ehk saar ei olnud nii aktiivse sõjategevuse piirkond nagu Saaremaa, siis saab öelda, et Hiiumaa kirikud said tugevaid purustusi vähem, välja arvatud Käina kirik, millest jäid sõja tagajärjel alles vaid müürid.

Sõjas purustatud või kannatada saanud kirikutest tehti korda umbes kolmveerand. Vaimuliku ja EELK peapiiskopi (1978–1986) Edgar Harki sõnul võtsid kogudused seda kui Jumalast neile pandud ülesannet, mis tuli täita vaatamata raskustele.

Nõukogude võim valis osavalt vahendeid, ehk survestas kirikuid ka nii, et kogudus pidi ise oma kirikuhoone ära andma. Kirikust tuli mõnel juhul välja kolida, kuna kogudus ei suutnud maksta riigikassasse makse. Näiteks pärast sõda ka veidi remonditud Pühalepa kirikuhoone tuli kogudusel maha jätta ja kolida vennastekoguduse palvemajja. Kirikust sai jahuladu. Et Käina ja Pühalepa kogudused ei saanud oma kirikuhooneid kasutada, siis see mõjutas ka luteri kiriku tegevust Hiiumaal ehk koguduste liikmete arv kippus kokku kuivama.

Nõukogude korra ajal oli kirikute taastamine võimalik ja seda teostatigi. Tähtsaks faktoriks oli koguduse suurus ja elujõulisus. Kui kogudust enam polnud või see oli väiksearvuline, siis leiti kirikule mõni teine funktsioon või see hakkas lagunema. Kui kogudused poleks suutnud sõjas kahjustamata kirikuid vaatamata raskustele hooldada, siis oleks hooned päris ära lagunened ja kirikud oleks koguduselt ära võetud, nii et kirikuhoonete remontimine oli koguduste jaoks eluliselt oluline. Mõistagi oli see koguduse jaoks ka usuelu keskus. Julgen väita, et põhjus, miks nõukogude ajal ei hakatud kirikuid massiliselt sulgema, oli pragmaatiline. Lihtsam oli lasta väikestel kogudustel ise välja surra

ja seega ka kirikuhoonete remontimise „koorem“ jätta koguduste kanda. Abi ja toetuse andmine oleks tähendanud ka kogudusele eluõiguse andmist.

Nii nagu nõukogude religioonipoliitikat ja nõukogude aegset usuelu, võib ka kirikuhoonete taastamist, remontimist ja restaureerimist vaadata aastakümnete lõikes, sest siin avalduvad olulised erinevused. Pärast Teist maailmasõda hakkab Saarte praostkonna koguduste aruannetes ja vaimulike hinnangutes silma inimeste usuleigus ja kirikuõpetajate puudus (1943 oli 1/3 kogudustest ilma pastoriteta). Kogudused olid väikesed ja noored läksid linna elama. Liikmete poolest väikesed kogudused pidid aga hooldama oma kirikuhooned ning seejuures pidevalt tegelema probleemiga, et puudus oli materiaalist vahenditest ja töökätest. Ka toetavaid kirikuliikmeid oli vähe. Mitmed kirikud olid aga sõjakahjustusi saanud ja kogudustel tuli hakata oma kirikuhooned tasapisi taastama. Tegelikult jättis riik suure kultuuriväärtusega kirikute kulukaid remonttööd täiesti koguduse enda kanda. Ega enne okupatsioonigi polnud riik kirikute remontimisega tegelenud, ent maailmasõja eel olid kogudused olnud oluliselt suuremad ja kirikutel ei tulnud tegutseda religioonivaenulikus keskkonnas.

Koguduste sõjajärgsetes aruannetes on väga palju kirjutatud sellest, et kirikute juures oleks vaja remonti teha, kuid tehtud on vaid hädapäraseid töid. Kirikute taastamisel ja hooldamisel oli oluline takistav põhjus üldine raske majanduslik olukord, lisaks koguduste suur maksukoormus ja seega nende kasinad rahalised võimalused.

Omaette probleem oli nende kirikuhoonetega, mis olid saanud sõjas raskemini kannatada. Nende kohta kehtis põhimõte, katus oli peal, siis on lootus hoida ära hoone täielik hävinemine. Seegi ei pruukinud sõja järel kohe õnnestuda. Näiteks Muhu kirik püüti vähemalt katuse alla saada, kuid kogu ettevõtmine käis kogudusele üle jõu ja kogudus oli sunnitud koos käima Kaigu palvemajas.

Vaatamata sellele, et riiklik toetus kirikutele puudus, õnnestus kogudustel saada riigilt uuringuteks, restaureerimiseks ja remonttöödeks rahalist toetust. Seda saadi ka konsistooriumilt. Abi oli ka kohaliku omavalitsuse ehk täitevkomitee nõusolekul remonttööde toetuseks koguduse korraldatud erikorjandustest.

Remonttöödeks tuli ka saada luba täitevkomiteelt ja ehitusmaterjalide ostmiseks küsida luba usuasjade volinikult. Võib öelda, et enamus vajalikest materjalidest hangiti riigi abil, aga raha kiriku taastamiseks pidi korjama kogudus.

Väga palju tööd tehti koguduse liikmete poolt vabatahtlikult ja tasuta. Õigupoolest just sel moel saigi kirikute juures mitmed remonttööd üldse tehtud. Samas võis lisaks rahaasjadele ja remondiloa saamisele osutada oskustööjõu leidmine siiski keeruliseks ülesandeks. Abi oli ka kohalikest kolhoosidest, kellega saadi kirikuhoonete remondi puhul kaubale nii ehitusmaterjali ja tööjõu hankimisel kui ka transpordiga kindlustamisel.

Niisiis oli kirikute remontimise protsess küll keerukas ja aeganõudev, ent koguduste enda jaoks. Väline abi ja riigipoolne oht, et kogudused pannakse kinni, kui hoones ei ole võimalik enam teenistusi pidada, ei lasknud kogudustel kirikuhoonete remonti unustada. Kui 1940.–1950. aastatel tegid kogudused hädavajalikke töid, siis 1960.–1970. aastatel hakati kirikutes tegema juba sise- ja ka välistöid. Need tööd olid väga olulised ka seetõttu, et meretuuled ja niiskus mõjusid kirikuhoonetele halvasti. Ühtlasi pöörati neil aastatel kogudustes tähelepanu kirikute kütteprobleemile ja püüti alustada ahjude asendamist gaasi- või elektriküttega. Remonttööde puhul oli sümptomaatiline, et remonti tehti pidevalt ja natuke siit, natuke sealt. Tööd venisid, seega kogu aeg oli midagi tegemata, lagunes ja ootas tegemist. Tähtajad lükkusid edasi.

Kirikuhoonete kõige põhilisemaks murekohaks ja parandustöödeks suuri rahalisi väljaminekuid nõudvaks tegevuseks oli amortiseerunud katuste remont. Ka tugevad tormid ja lumerohked talved olid katustele probleemiks. Kui kiriku katus polnud korras, siis polnud mõtet ka sise- ja välisremonti teha. Võtmeroll remonttööde organiseerimisel oli mängida koguduste õpetajatel. Lisaks vaimulikutööle pidi kirikuõpetaja olema remondi organisaator, selleks rahaliste vahendite leidja, materjali ja töömeeste otsija ning ka aeg-ajalt tööde teostaja. Muidugi tegid ka koguduste liikmed kirikute hädapäraseks korrastamiseks ennastalgavaid jõupingutusi. Remondiga seonduv oli põhiline, mis võttis koguduste õpetajate ning ka juhatuste aja ja jõu.

Kiriku juures teostavate tööde jaoks oli vaja suurel hulgal materjali ette varuda (puit, katuseplekk, lubi jne) ja kirikuhoonete suuruse ja kõrguse tõttu tehti töid väga rasketes tingimustes. Tornkraanast ei tasunud unistada, abivahenditeks olid autokraana, platvormtõstuk ning tellingud ehitati enamasti ise. Kui remondiraha suudeti kokku saada, siis sobivat tööjõudu ning ehitusmaterjali nagu tsingitud plekki ja katusekive oli raske hankida.

Vaatamata sellele, et muinsuskaitse tellimusel koostati suurel hulgal dokumentatsiooni mitmetes Saaremaa kirikutes (Karja, Valjala) tehtud uurimistööde kohta ja tehti ettepanekuid hoonete ehitusliku olukorra parandamise kohta, siis täies ulatuses viidi neid täide siiski harva või siis paarikümne aastase hilinemisega.

Kuigi sõjajärgsetel aastatel olid muinsuskaitset puudutavad otsused kirikute suhtes muutlikud ja plaanide elluviimist hoonete taastamisel mõjutasid mitmesugused asjaolud, siis oli kirikute taastamise ja remontimise puhul koguduste enda panuse kõrval muinsuskaitsel väga suur tähtsus. Alates 1950. aastatest suurenes see järjekindlalt. Kirikute juures tegutsenud restauraatorite abiga sai aja jooksul parandatud mitmete kirikute seisundit. Näiteks Kaarma kirikus tehti pidevalt taastamistöid. Just muinsuskaitseline tegevus päästis mitmed keskaegsed kirikud hävimisest – nii näiteks said nii Muhi kui ka Põide kirik 1950. aastatel katused. 1960.–1970. aastatel muutus muinsuskaitse osatähtsus eriti oluliseks ja järgnesid juba põhjalikumad kiriku sisetööd. 1970. aastatel aitasid kirikuid remontida ka kristlikud suvemalevad.

Kunstiajaloolane Krista Kodres on oma artiklis kirjutanud, et nõukogude režiimi suhtumist arhitektuurimälestistesse võis mõjutada hinnang nii mõnele ajalooperioodile kui ka hoonetüübile, kuid enamasti said hoonete restaureerimisel siiski otsustavaks majanduslikud võimalused. Vaatamata hüplikule praktikale mälestiste eest hoolitsemisel võeti nõukogude ajal kaitse alla ja restaureeriti siiski aukartust äratav osa Eesti arhitektuuri pärandist ja sealhulgas ka kirikutest. Nende hulka kuuluvad ka mitmed Saarte praostkonnas asuvad kirikud, mis päästeti lagunemisest.

Kuigi koguduse kogu elu keerles paljuski selle ümber, et antud ühiskondlikes ja majanduslikes tingimustes ellu jääda ning loota parematele aegadele, siis vaatamata sellele suutsid kogudused kogu nõukogude aja jooksul usinasti kirikute juures remonti teha. EELK Stockholmi koguduse õpetaja Tiit Pädam on kenasti öelnud, et „Koguduste liikmed trotsisid ametlikku ideoloogiat, püüdes taastada purustatud hooneid ja paljudes kohtades üle Eesti ehitati kirikud varemetest üles“.⁶⁷¹ Nii pärandati kirikud edasi juba järgmistele põlvkondadele, et ka praegusaja Eestis jätkuks nende taastamine ja korda tegemine.

⁶⁷¹ Tiit Pädam. Mõned näited kirikuhoonetele iseloomulikest saatustest. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostanud Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, 11

Allikad ja kirjandus

I Arhiiviallikad

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv (EELKKA)

II Kirjandus

Aia, Aivo. *Eesti kirikud läbi sajandite*. Tallinn: Tammerraamat 2009.

Altnurme, Riho. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964)*. – *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus*. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998, lk 219–231.

Altnurme, Riho. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000.

Altnurme, Riho; Remmel, Atko. Religioon, riik ja ateism. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu*. Koostaja ja toimetaja: Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 210–223.

Alttoa, Kaur. *Saaremaa kirikud*. Tallinn: Kunst, 2003.

Alttoa, Kaur. *101 Eesti pühakoda*. Tallinn: Varrak, 2015.

Auväärt, Vassili. Meenutusi kahest sõjasügisest Muhus. – *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004*. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2005, lk 168–192.

Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, Tallinn, 1965.

Eesti arhitektuur. 2, Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa. Üldtoimetaja: Villem Raam, Tallinn: Valgus, 1996.

Hark, Edgar. *EELK tänapäeval*. Tallinn: Perioodika, 1982.

Hoffmann, Dolores. Kirikuvitraažidest. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 98–106.

Juhkam, Martin. Kirik kommunistliku diktatuuri ahelais. – *Eesti saatuseaastad 1945–1960. V: Ikestatud rahvas*. Toimetaja: Richard Maasing, Stockholm: EMP, 1968, lk 145–158.

Kiivit, Jaan. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. – J. Gnadenteich, *Kodumaa kirikulugu: usuõpetuse õpperaamat*. Tallinn: Logos, 1995, lk 1012–115.

Kodres, Krista. Arhitektuuripärandi restaureerimine: ideoloogia, poliitika, tegevuspraktika. – *Eesti kunsti ajalugu 1940–1991*. II osa. Toimetaja: Jaak Kangilaski, 2016, lk 407–420.

Küng, Andres. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn: Kupar, 1991.

Laur, Mati. *Eesti kihelkonnakirikud*. Tallinn: Avita, 2018.

Lotman, Piret. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod nõukogude okupatsiooni ajal Eestis. – Eesti Rahvusraamatukogu toimetised nr 4, 1995, lk 120–143.

Markus, Kersti; Kreem, Tiina-Mall; Mänd, Anu. *Eesti kirikud I. Kaarma kirik*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2003.

Orelitest ja nende ehitamisest nõukogude ajal. Jutuajamine orelimeister Hardo Kriisaga. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 91–98.

Paul, Toomas. *Kirik keset küla*. Tartu: Ilmamaa, 2005.

Paul, Toomas. Kas kirik oli kindlus? – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 17–36.

Plaat, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuihenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.

Plaat, Jaanus. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.

Pädam, Tiit. Ühe maleva lugu. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis*. Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 107–120.

Remmel, Atko. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

Rohtmets, Priit. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn: Siseministeerium, 2018.

Rohtmets, Priit. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn: Post Factum, 2019.

Ruhnu uus kirik 1912–2012: ajaloo lühiülevaade ja allikapublikatsioone. Koostaja: Sirje Simson. Ruhnu: EELK Ruhnu Püha Magdaleena kogudus, 2012.

Rullingo, Ago. *Muhu Katariina kirik. – Muhumaa. Loodus, aeg, inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001, lk 277–288.

Saard, Riho. *Kalana: iidse kalakiila lugu.* Kalana: 2007.

Saard, Riho. *Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud. Usu ja kiriku ajalugu Hiiumaal XIII sajandist Eesti taasiseseisvumiseni.* Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2009.

Saard, Riho. Usu ja kiriku lugu. – *Hiiumaa. Loodus, aeg, inimene.* Kärdla: Hiiumaa Teabekapital, 2015, lk 1031–1084.

Salo, Vello. Usklike tegevuse plaanipärane piiramine. Usuasjade voliniku Johannes Kivi tegevusest aastatel 1945–1951. – *Juubelikogumik Evald Saag 85.* Koostaja: Tiit Salumäe. Tartu: Eesti Kirik & EELK Kirjastusosakond, 1997, lk 56–60.

Sõtšov, Andrei. *Eesti Õigeusu Piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–53.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.

Tomps, Fredi. Eesti kirikute tornikella kaiked. – *Igavikust kantud maastik. Kirikuhoonetest ja inimestest Nõukogude Eestis.* Koostaja: Tiit Pädam. Tallinn: Kirjastus TP, 2019, lk 49–66.

Unt, Henn. Mälestuskilde Kullamaalt ja Dzeskaskani vasekaevandustest. – *Kullamaa mälestused.* Koostaja: Lembitu Tarang. Kullamaa, 2012.

Varjusurmast tõusnud: eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koostaja: Ain Sarv. Tallinn: Huma, 1994.

Vihuri, Veiko. Kiriklikud olud ja konfessioonidevahelised suhted Karja kihelkonnas viimase 150 aasta jooksul. – *Kleio*, 2, 1997, lk 20–27.

Vihuri, Veiko. Usk ja kirik. – *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur.* Tallinn: Koolibri, 2007, lk 404–457.

Väli, Heino. *Karja kirik ja kihelkond.* Leisi: TormiKiri, 1998.

III Publitseeritud allikad ja käsikirjad

EELK Saarte praostkonna kroonika 1974

EELK Saarte praostkonna kroonika 1975

ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse teataja. 13. mai 1977, nr. 19.

Leigri, Antti. *Pühalepa koguduse elu ja tegevuse kajastamine EELK Konsistooriumi ning koguduse vahelises kirjavahetuses aastatel 1920–1951.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2007.

Lensen, Kaisa. *Pastoraadihoonete ajalugu, seisukord ja väärtustamine. Ettepanek Muhu pastoraadi kasutuselevõtuks ja interjööride restaureerimiseks.* Eesti Kunstiakadeemia magistritöö, 2019.

Luhamets, Joel. *EELK Kuressaare Laurentiuse kogudus aastatel 1920–1945.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1987.

Luup, Aare. *EELK Püha Jakobi kogudus aastail 1945–2005.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2006.

Mõistlik, Ave. *EELK Valjala Martini koguduse arengud ja kroonika aastatel 1922–1944.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2011.

Nelis, Hannes. *EELK Kaarma kogudus aastail 1940–1993.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1999.

Reinsoo, Elmar. *Üks näide, mida armastus suudab,* EELK Saarte praostkonna kroonika 1975.

Reinsoo, Elmar. *EELK Kihelkonna koguduse elu ja tegevus.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1986.

Reinsoo, Rene. *Kärla koguduse ajalugu Nõukogude aastail 1940–1991.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1999.

Reinvalla, Guido. *Hiiumaa kirikud ja kogudused,* ELK Saarte praostkonna kroonika 1974.

Reinvalla, Guido. *Reigi kiriku kapitaalremondist,* EELK Saarte praostkonna kroonika 1975.

Rommelg, Lui. *EELK Hiiumaa kogudused aastatel 1970–1980.* EELK Usuteaduse Instituudi bakalaureusetöö, 2008.

Rodin, Matis. *Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955, peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel.* Eesti Kunstiakadeemia bakalaureusetöö, 2005.

Roosalu, Madis. *Arhitektuurimälestiste kaitse ja ennistamine Eesti NSV-s 1955–1965.* Eesti Kunstiakadeemia bakalaureusetöö, 2005.

Saks, Urmo. *EELK Mustjala Anna kogudus 1940–1991.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 2003.

Sikk, Anna Liisa. *Tellis kui ehiskivi. Konserveerimisproblemaatika Põide kiriku näitel.* Eesti Kunstiakadeemia magistritöö, 2015.

Teedemaa, Ago. *Keskaegsete arhitektuurimälestiste restaureerimine ja konserveerimine Nõukogude Eestis (1950–1985).* Tartu Ülikooli diplomitöö, 1986.

Toomet, Illimar. *EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1998.

Vihuri, Veiko. *Karja kirik ja kogudus.* Ajalooline ülevaade XIII–XX saj. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö, 1996.

Perioodika

Pihlberg, Lembit Edward. Emmaste kiriku kelladest. – Eesti Kirik (ajakiri: 1950–), nr 3, 1996, lk 90–92.

Vrager, Elmar. *Saja-aastane Kärddla kirik.* – Eesti Kirik nr 10, 1963, lk 154–156.

Vrager, Elmar. *Hiiumaa tänapäeva kirikutest.* – Eesti Kirik nr 4, 1975, lk 125–126.

Vrager, Elmar. *Kärddla koguduse ajaloost.* – Eesti Kirik nr 2, 1982, lk 64–70.

Veebimaterjalid

kirikud.muinas.ee

Juske, Jaak. Jaak Juskega kadunud Eestit avastamas: Hiiumaa Käina kirikuvareme lugu, 11.03.2018 (forte.delfi.ee/artikkel/81401291/jaak-juskega-kadunud-eestit-avastamas-hiiumaa-kaina-kirikuvareme-lugu)

Juske, Jaak. Juskega kadunud Eestit avastamas: kuidas iidne kirik tuletornina ümber sündis, 27.05.2018 (forte.delfi.ee/artikkel/82225131/jaak-juskega-kadunud-eestit-avastamas-kuidas-iidne-kirik-tuletornina-umber-sundis)

postimees.ee/28713/emmaste-kirikukella-legend-elab-taies-hiilguses (25.08.2008)

eestikirik.ee/saaremaa-jaani-kirik-avab-taas-uksed

SUMMARY: Lutheran Church Buildings in the Saarte Deanery⁶⁷² in 1940–1991

The aim of the current master's thesis is to give an overview of the history and the condition of the church buildings and pastorates of the Saarte Deanery during the Second World War and the subsequent Soviet occupation.

The selected time-period of 1940–1991 is important, as it proved to be difficult for the congregations and for the churches they maintained, due to the strong pressure of the war and the subsequent ruling regime, as well as the resulting legislation regulating churches and religion. Therefore, the thesis sets out to periodically tackle the problems of the post-war restoration and repair of the church buildings, as well as the destruction of some church buildings and the new functions given to them.

The current thesis focuses on the Saarte Deanery – the congregations of Saaremaa and Hiiumaa, the largest islands of Estonia. Several theologians – Riho Altnurme (*The Estonian Evangelical Lutheran Church and the Soviet State 1944–1949*), Atko Remmel (*Anti-religious struggle in Estonian SSR in 1957–1990. Main institutions and their activities*), Priit Rohtmets (*State and Religious Associations; 100 years of Estonian religious life*) have thoroughly studied the Lutheran Church and have also touched upon the fate of the church buildings in the Soviet period. Tiit Pädam has also written about the fate of the Estonian churches, but a comprehensive overview of the Estonian church buildings during the Second World War and the following period has not yet been compiled. The current thesis aims at filling this gap. In the interest of the focus and the volume of the current master's thesis, the author decided to concentrate on the churches of the islands.

The first chapter of the thesis gives an overview of the impact of the Soviet religious policy on the church life and the buildings in general. Thereafter, the war damage and the restoration of churches, as well as on the new functions given to some church buildings is studied. The final chapter focusses on the problems related to the repair and the maintenance of the churches. In the summary, the obstacles and the difficulties faced by the congregations of the Saarte Deanery when taking care of their sacred buildings is concentrated on.

⁶⁷² Saarte Deanery contains the congregations of Saaremaa and Hiiumaa, two of the largest islands in Estonia

The thesis concludes that the combined effects of World War II and the Soviet era made the period from 1940 to the late 1980s exceedingly difficult for congregations and the churches they maintained. In the territory that was the focus of the current research – the Saarte Deanery – both the churches of Saaremaa and Hiiumaa suffered in the war, but the sacred buildings of former bore more damage. This could be explained by the more serious battles in Saaremaa (1941, 1944) and the related invasion or retreating of the occupying armies. Due to the army observation points located in the church towers, several churches and their towers were damaged. The looting of the church buildings was also a major problem both during and after the war.

As most damage was inflicted on Saaremaa in the battles, there was a greater lack of space, and the post-war years were therefore fatal to many pastorates since the church facilities were used for local municipalities. The Kaarma pastorate became a granary and a barn, the Muhu pastorate was partially leased to a post office and telephone exchange, a village council operated in the Mustjala pastorate, the Püha pastorate hosted a school and later a collective farm office. Church buildings that were destroyed in war often became industrial buildings.

The Soviet authorities skillfully pressured the churches so that the congregations had to give up their own church buildings. In some cases, the church had to be moved because the congregation was unable to pay taxes to the state treasury. Restoration of the churches was also possible in the post-war era, but the state authorities kept in mind the size and the viability of the congregation when making such decisions. When the congregation no longer existed or there were not enough members, another function was found for the church. Even in such cases the church buildings began to fall apart.

Based on the reports of the congregations of the Saarte Deanery and the priests, the main problems in the congregations in the period of 1940–1950 can be listed as follows: the absence of religious faith; a shortage of priests; small congregations suffering under the tendency that young people move to towns. Congregations that were small in terms of members had to constantly deal with the problems of lack of both material resources and labor, as well as few supporting church members. As the state had no obligation to support the maintenance of the church buildings, the congregations had to manage on their own.

In case of restoring and repairing churches the heritage protection also played an important role alongside the congregations. The heritage conservation saved several medieval churches from destruction. For instance, roofs were built both for the churches of Muhu and Põide in the 1950s; in the 1960s and 1970s more thorough interior construction works followed. In the 1970s, the Christian summer workcamps also helped to repair the churches.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kady Sõstar

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Luteri kirikuhooned Saarte praostkonnas aastatel 1940–1991,

mille juhendaja on Priit Rohtmets,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kady Sõstar
19.07.2021